

Interventie

Stoere Schildpadden

Erkenning

Erkend door deelcommissie Jeugdzorg en psychosociale/pedagogische preventie

Datum: 5 februari 2021
Oordeel: Goed onderbouwd

De referentie naar dit document is: Klein Velderman, Pannebakker (10 december 2020).
Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Stoere Schildpadden'. Utrecht:
Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoud

Samenvatting	4
Doelgroep.....	4
Doel	4
Aanpak	4
Materiaal	4
Onderbouwing.....	4
Onderzoek.....	5
1. Uitgebreide beschrijving.....	6
1.1 Doelgroep	6
1.2 Doel	8
1.3 Aanpak.....	9
2. Uitvoering.....	12
3. Onderbouwing	16
4. Onderzoek	25
4.1 Onderzoek naar de uitvoering	25
4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten	26
5. Samenvatting Werkzame elementen	36
6. Aangehaalde literatuur	37

Samenvatting

Stoere Schildpadden is een groepsprogramma voor kinderen van vier tot en met zes jaar oud, van wie de ouders gescheiden zijn en (één van) de ouders dan wel andere betrokkenen zich (enige) zorgen maken. In 12 sessies leren kinderen omgaan met problemen en emoties rond de scheiding met als doel emotionele en gedragsproblemen zoveel mogelijk te voorkomen of te beperken.

Doelgroep

De interventie is bedoeld voor kinderen van vier tot en met zes jaar oud, van wie de ouders gescheiden zijn. Het betreft kinderen over wie (één van) de ouders dan wel andere betrokkenen zich (enige) zorgen maken. Stoere Schildpadden is voornamelijk gericht op kinderen, maar ook ouders worden betrokken bij de interventie.

Doel

Het hoofddoel van Stoere Schildpadden is het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen bij kinderen van 4 tot en met 6 jaar na een (echt)scheiding van hun ouders door:

1. Een ondersteunende groepsomgeving te bieden om spanningen als gevolg van (echt)scheiding van de ouders te verminderen;
2. Kinderen specifieke vaardigheden bij te brengen waarmee zij beter kunnen omgaan met gevoelens en problemen als gevolg van de (echt)scheiding.

Aanpak

Stoere Schildpadden is gebaseerd op een module van het Children of Divorce Intervention Program (CODIP; Children's Institute, Rochester, VS). Stoere Schildpadden bestaat uit 12 wekelijkse groepsessies van 45 minuten en wordt gegeven door getrainde professionals met ervaring met het geven van groepsinterventies aan kinderen. Ouders worden betrokken bij de interventie door middel van een intakegesprek, nieuwsbrieven, werkbladen van de deelnemende kinderen, een facultatieve oudersessie en een eindgesprek.

Materiaal

Er is een gedetailleerde handleiding voor trainers. De trainers werken veel met een handpop, groepsschildpad 'Sam'. Naast poppenspel worden creatieve materialen en spelvormen gebruikt zoals voorleesboeken, spelletjes, kaartjes, werkbladen en tekeningen. Er zijn algemene informatiefolders voor ouders, trainers en verwijzers. Ook zijn er drie nieuwsbrieven en weekmails voor ouders.

Onderbouwing

Stoere Schildpadden richt zich op de beïnvloedbare determinanten van scheidingsgerelateerde problemen bij kinderen op het psychosociale vlak. Inhoudelijk werkzame elementen:

- Sociale steun: de training wordt uitgevoerd in een veilige, ondersteunende groepsomgeving.
- Aandacht voor emoties en schuldgevoelens: middels technieken die overeenkomstig zijn met psycho-educatie en cognitieve herstructurering uit de cognitieve gedragstherapie wordt gewerkt aan het bespreekbaar maken van gevoelens en het verminderen van misvattingen en onrealistische gedachten.

- Stapsgewijs aanleren probleemoplossende vaardigheden: in plaats van de kinderen te leren wát zij moeten denken, leren zij hóe ze kunnen denken wanneer ze een probleem ervaren.
- Versterken zelfperceptie: Stoere Schildpadden is gericht op het versterken van een positieve perceptie van zichzelf en het gezin.

De werkwijze binnen Stoere Schildpadden sluit aan bij het ontwikkelingsniveau van deze leeftijdsgroep doordat rekening gehouden wordt met hun cognitieve en verbale vaardigheden. Er wordt aangesloten bij universele en scheidingsgerelateerde ontwikkeltaken van het kind.

Onderzoek

In Nederland is een veranderingsonderzoek uitgevoerd naar Stoere Schildpadden ($n = 17$; Klein Velderman, Cloostermans, & Pannebakker, 2014) en zijn twee veranderingsonderzoeken ($n = 23$ en $n = 26$; Klein Velderman, Pannebakker e.a., 2011; 2018) en een quasi-experimenteel effectonderzoek ($n = 103$ interventie, 150 controle; Klein Velderman e.a., in prep.; Nederlands Trial Register nr. 6788) uitgevoerd naar Dappere Dino's; CODIP-NL voor 6-8 jarigen. In de procesevaluaties bleek de bruikbaarheid van de groepstrainingen volgens trainers, ouders en kinderen. De effectevaluaties duiden op toenames van positief functioneren en welzijn van de kinderen, en afnames in sociaal emotionele problemen. Leerkrachten, ouders en trainers in Amerikaans effectonderzoek naar CODIP rapporteerden verbeteringen in onder meer sociale competenties en taakoriëntatie van de kinderen (bv. Pedro-Carroll & Alpert-Gillis, 1997). De positieve effecten van CODIP voor kleuters werden ook tijdens een follow-up meting na twee jaar gevonden (Pedro-Carroll, Sutton, & Wyman, 1999).

1. Uitgebreide beschrijving

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

Deze preventieve groepsinterventie is bedoeld voor kinderen van vier tot en met zes jaar oud, waarvan de ouders gescheiden zijn. De ouders leefden eerder samen. Hieronder vallen zowel ouders die door echtscheiding uit elkaar zijn gegaan, als ouders die langdurig samenleefden zonder met elkaar getrouwd te zijn geweest. Deelnemers zijn kinderen over wie (één van) de ouders dan wel andere betrokkenen zich (enige) zorgen maken.

Intermediaire doelgroep

Niet van toepassing. Hoewel Stoere Schildpadden voornamelijk gericht is op kinderen, worden ouders wel betrokken bij de interventie. Aan het begin van de interventie worden de ouders uitgenodigd voor een intake waar zij informatie krijgen over onderwerpen van de interventie en de reactie die de interventie bij de kinderen kan veroorzaken. Ook krijgen ouders informatie en advies over kinderen en scheiding. Tijdens de interventie ontvangen zij informatieve weekmails en nieuwsbrieven over thema's die in de groep aan bod komen. Ook worden zij uitgenodigd voor een facultatieve oudersessie met informatief karakter. Ouders worden daarin voorbereid op de opdrachten waar hun kinderen mee aan de slag gaan en krijgen tips over hoe ze hun kind kunnen ondersteunen tijdens en na afloop van de training. Daarnaast is ook het 'Ik kan een heleboel-boekje', met werkbladen voor de kinderen (zie Paragraaf 1.3), een mogelijke manier om de brug te slaan tussen de interventie en de thuissituatie van het kind. De ouder en/of een andere volwassene kan ondersteunen bij het maken van de werkbladen. Aan het einde van de interventie worden ouders uitgenodigd om de interventie samen met de trainer te evalueren.

Selectie van doelgroepen

Kinderen worden geworven via bestaande communicatie van aanbieders van Stoere Schildpadden (bv. schoolmaatschappelijk werk, jeugdgezondheidszorg, jeugdhulp professionals) en hun cliënten of partners in het veld (bv. via websites, social media, brochures, persoonlijk contact). Omdat geen verwijzing nodig is voor de training, kunnen ouders zicht direct met hun kind melden bij de aanbieder van de training (via een inschrijfformulier of -link bijvoorbeeld).

Er is een aantal criteria (indicatie en contra-indicatie) voor het selecteren van deelnemers aan Stoere Schildpadden, te weten:

Indicatiecriteria:

- Schriftelijke toestemming van gezaghebbende ouder(s).
- Voldoende niveau van aanpassingsgedrag, impulsbeheersing en leerbaarheid om goed deel te kunnen nemen aan de groep.
- Leeftijd van het kind is 4 tot en met 6 jaar (kleuters)*.
- Gescheiden ouders.
- (Eén van de) ouders dan wel andere betrokkene(n) maken zich (enige) zorgen.
- Verwachtingen van de ouders matchen met de doelen en werkwijze van de training.

Het kan zo zijn dat deelname aan de groepstraining volgt op door de professional gesignaleerde of door ouders geuite spanning of problematiek als gevolg van de

scheiding. Denk aan angstig of teruggetrokken gedrag, problemen op school, verdriet of boosheid bij het kind, moeite met wennen aan een nieuwe thuissituatie. Stoere Schildpadden is echter een preventieve training die laagdrempelig aangeboden wordt. Deelname kan ook voortkomen uit een vraag van ouders naar gerichte ondersteuning van hun kind bij het omgaan met de scheiding. Het kan bijvoorbeeld zo zijn dat een kind vragen stelt, niet zo goed lijkt te begrijpen wat de scheiding en veranderingen behelzen, of misschien baat lijkt te kunnen hebben bij lotgenotencontact (dat hij/zij niet de enige is in deze situatie). Verwachtingen van ouders worden in het intakegesprek van de trainer met de ouders besproken.

Contra-indicatiecriteria:

- Geen toestemming van één of beide (gezaghebbende) ouders.
- Ernstige gedragsproblemen (bijvoorbeeld sterk oppositioneel, agressief of destructief gedrag).
- Ernstige emotionele problemen (bijvoorbeeld sterk depressief of in zichzelf gekeerd gedrag).
- Kinderen die vanwege ernstige emotionele problemen of gedragsproblemen behandeling krijgen vanuit de Jeugdhulp of GGZ.
- Kinderen met een (licht) verstandelijke beperking.

In het intakegesprek met de ouders bepaalt de trainer of aan de indicatie- en contra-indicatiecriteria wordt voldaan. De kwalificering van de trainers (zie 2. Uitvoering) bestaat uit vijf blokken, binnen één van deze blokken wordt dit thema in samenspraak met een ervaren trainer besproken. Ook tijdens de supervisie en bijscholing van trainers wordt hier (zo nodig) opnieuw bij stil gestaan.

Complexe scheidingen

Als een scheiding zeer conflictueus verloopt en de (ex-)partners langdurig lijnrecht tegenover elkaar staan, is sprake van een complexe scheiding of vechtscheiding (bv. Visser e.a. 2017). De gevolgen van een complexe scheiding zijn voor jeugdigen gemiddeld ernstiger dan bij minder conflictueus verlopende scheidingen (bv. Amato & Sobolewski, 2001; Elam, Sandler, Wolchik, & Tein, 2016; Spruijt & Kormos, 2014; Sun, 2001, Van Dijk, Van der Valk, Deković, & Branje, 2020; zie 3. Onderbouwing). Stoere Schildpadden is een preventieve kindinterventie. Ouders zijn wel betrokken bij de interventie, maar Stoere Schildpadden heeft geen reductie van conflict of verbeteren van de omgang tussen ouders tot doel. Hiervoor zijn andere interventies beschikbaar en aan te bevelen (zie Richtlijn jeugdhulp en jeugdbescherming: Scheiding en problemen van jeugdigen).

Is een dergelijke moeizaam verlopende, conflictrijke scheiding per definitie een contra-indicatie voor deelname aan Stoere Schildpadden? Het antwoord is 'Nee'.

Wel worden trainers er, gezien de complexiteit en het risico van complexe scheiding, in de opleiding op gewezen om tijdens de selectie van deelnemende kinderen goed de bovengenoemde contra-indicaties in acht te nemen. Kan één van beide ouders niet instemmen met deelname, blijkt sprake te zijn van ernstige problematiek bij het kind (bijvoorbeeld oudervervreemding), of krijgt het kind behandeling? Dan zijn het deze criteria en niet zozeer de complexe scheiding die maken dat sprake is van een contra-indicatie.

Indien aan de selectiecriteria wordt voldaan, is het goed denkbaar dat ouders deelnemen aan bijvoorbeeld omgangsbemiddeling (zoals Ouderschap Blijft of Ouderschap Na

Scheiding) terwijl hun kind(eren) met deze kindinterventie start(en) ten behoeve van het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen.

*Dappere Dino's is de Nederlandse CODIP module voor kinderen van zes tot en met acht jaar. Kinderen van zes jaar kunnen deelnemen aan de Stoere Schildpadden of de Dappere Dino's. Trainers laten de keuze voor één van beide modules afhangen van onder meer fit met de één of andere groep (bv. geslacht, leeftijd andere groepsleden, functioneren, vragen, etc.), praktische overwegingen (bv. start volgende groep, brusjes die ook deelnemen, etc.), en voorkeur van de ouders.

Betrokkenheid doelgroep

De kinderen waar de interventie zich op richt zijn niet direct bij de ontwikkeling van de interventie betrokken. Hun ouders zijn in de pilot in een evaluatievragenlijst wel naar hun ervaringen gevraagd. Er was geen reden om op basis van hun reacties de interventie aan te passen omdat zij enthousiast waren over frequentie, vorm en werkwijze. Tijdens de pilot stuurde de trainer na iedere sessie een e-mail met informatie over de sessie. Dat bleek erg gewaardeerd te worden en is nu een standaard optie voor trainers. In deze weekmails wordt niet over specifieke kinderen gerapporteerd (met naam of herkenbare voorbeelden) in verband met de privacy van de deelnemers.

1.2 Doel

Hoofddoel

Het hoofddoel van Stoere Schildpadden is het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen bij kinderen van vier tot en met zes jaar na een (echt)scheiding van hun ouders, door:

1. Een ondersteunende groepsomgeving te bieden om spanningen als gevolg van (echt)scheiding van de ouders te verminderen;
2. Kinderen specifieke vaardigheden bij te brengen waarmee zij beter kunnen omgaan met gevoelens en problemen als gevolg van de (echt)scheiding.

Subdoelen

Er zijn vijf subdoelen:

- 1) **Het kind heeft sociale steun ervaren doordat de groep een veilige en ondersteunende omgeving is;**
Door contact te maken met leeftijdsgenoten die hetzelfde hebben meegemaakt, beseffen kinderen dat zij niet de enige zijn van wie de ouders gescheiden zijn en dat zij door deze gebeurtenis niet anders zijn dan andere kinderen. De deelnemende kinderen kunnen benoemen wat ze met de andere kinderen in de groep gemeen hebben (dat ze ouders hebben die uit elkaar gaan of zijn gegaan) en wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de eigen situatie en die van de andere kinderen.
- 2) **Het kind kan gevoelens over (echt)scheiding herkennen, onder woorden brengen, bespreken, begrijpen en verwerken;**
Na deelname kennen kinderen woorden voor bepaalde gevoelens. Kinderen herkennen bovendien gevoelens bij zichzelf en anderen en kunnen deze benoemen. Daarnaast zijn ze in staat gevoelens in verband met de scheiding met elkaar te delen.

3) **Het kind heeft (meer) begrip van wat een scheiding wel en niet behelst en heeft minder misvattingen en onrealistische gedachten over de (echt)scheiding;**

De kinderen kunnen onderscheid maken tussen problemen die zij wel en niet kunnen oplossen. Ook hebben kinderen inzicht in het verschil tussen 'denken dat iets kan' en 'wensen dat iets kan'.

4) **Het kind heeft betere probleemoplossende vaardigheden, zodat het (beter) om kan gaan met scheidingsgerelateerde gevoelens en sociale problemen;**

Kinderen kennen de vier stappen van het stapsgewijs problemen oplossen (1. Wat is het probleem en wat voel ik daarbij? 2. Wat zou ik allemaal kunnen doen? 3. Wat zou er dan kunnen gebeuren? 4. Kies de oplossing die het beste lijkt en probeer die uit!) en kunnen deze toepassen (op problemen wel en niet gerelateerd aan de scheiding). Ze kunnen deze toepassen op problemen die geen betrekking hebben op scheiding en op scheidingsgerelateerde problemen. De kinderen zijn zich na deelname bewust dat er vaak meerdere oplossingen mogelijk zijn.

5) **Het kind heeft een positievere perceptie van zichzelf en het gezin.**

Kinderen zijn zich meer bewust van zichzelf als uniek persoon, met unieke vaardigheden. Kinderen zijn zich daarnaast bewust van het bestaan van vele samenlevingsvormen, waarin het kind op vele manieren leeft met volwassenen. Ze hebben inzicht in het gegeven dat elk gezin uniek en speciaal is en zijn zich daarbij bewust van positieve veranderingen in het gezin sinds de scheiding. Na deelname kunnen kinderen zodoende benoemen waar zij zelf goed in zijn en wat er nu beter is in hun gezin.

1.3 Aanpak

Opzet van de interventie

Stoere Schildpadden is gebaseerd op een leeftijdsspecifieke module van het Children of Divorce Intervention Program (CODIP; Children's Institute, Rochester, VS; zie Hoofdstuk 3. Onderbouwing).

De interventie Stoere Schildpadden bestaat uit 12 wekelijkse groepsessies van 45 minuten (totaal 9 uur groepscontact) en is in te delen in vier delen:

- 1) Groepsvorming en leren over gevoelens (sessies 1-3);
- 2) Veranderingen in het gezin (sessies 4-6);
- 3) Probleemoplossende vaardigheden ontwikkelen (sessies 7-9);
- 4) Versterken van zelfvertrouwen en ondersteuning behouden (sessies 10-12).

De trainer werkt met een gestructureerde programmahandleiding. Hierin staan achtereenvolgend de doelen, werkwijze, materialen en activiteiten per sessie beschreven. In de interventie wordt veel gewerkt met handpop Sam. Ook wordt gebruik gemaakt van een andere handpop en van houten gezinsfiguurtjes. Naast poppenspel worden veel creatieve materialen en spelvormen gebruikt zoals voorleesboeken, spelletjes, kaartjes en tekeningen. Aan het eind van iedere sessie krijgen kinderen een werkblad mee uit het 'Ik kan een heleboel-boekje'. De werkbladen zijn gekoppeld aan de inhoud van de sessies.

Inhoud van de interventie

Kinderen worden geworven via bestaande communicatie van aanbieders van Stoere

Schildpadden (bv. schoolmaatschappelijk werk, jeugdgezondheidszorg, jeugdhulp professionals) en hun cliënten of partners in het veld (bv. via websites, social media, brochures, persoonlijk contact). Kinderen hebben geen verwijzing nodig voor de training. Beide (gezaghebbende) ouders dienen toestemming te geven voor deelname van hun kind aan Stoere Schildpadden.

De interventie bestaat uit vier delen:

Deel I: Groepsvorming en leren over gevoelens

In Sessie 1 wordt de groep neergezet als een veilige en ondersteunende plek. De kinderen horen wat het doel van de groep is: Stoere Schildpadden helpt je om scheiding beter te begrijpen en beter te leren omgaan met gevoelens en problemen die daarbij kunnen voorkomen. De samenhang van de groep wordt onder meer bevorderd door de groepsnaam (Stoere Schildpadden) en een groepsschildpad (schildpad-handpop) Sam te introduceren, wiens ouders eveneens gescheiden zijn. Ieder kind krijgt het eerste werkblad van een wekelijks terugkerend egodocument/werkboekje (het 'Ik kan een heleboel-boekje') mee naar huis om in te kleuren/vullen. Iedere sessie wordt dit verder aangevuld.

Sessies 2 en 3 zijn gericht op het herkennen van gevoelens, het ontwikkelen van een woordenschat met 'gevoelswoorden' en het vertrouwd raken met het gegeven dat iedereen bepaalde gevoelens ervaart. Met behulp van plaatjes van gezichtsuitdrukkingen en een spelletje 'gevoelens grabbelen' wordt het inzicht in gevoelens bij de kinderen bevorderd. Ook leren de kinderen communicatieve vaardigheden; er wordt geoefend met het onder woorden brengen van gevoelens ('Ik voel me-boodschap').

Deel II: Veranderingen in het gezin

Sessie 4 gaat over het gezin. De boodschap is dat er allerlei soorten gezinnen en families zijn en dat elk gezin uniek en bijzonder is. Kinderen praten over hun gevoelens over hun gezin. In de oefening 'Bij mij thuis' kunnen de kinderen met behulp van houten gezinsfiguurtjes aangeven hoe het gezin waar zij uit voortkomen is samengesteld. Ze denken daarover na en praten erover in de groep. Deze oefening onderstreept dat elk gezin uniek en speciaal is.

In Sessie 5 wordt eerst het begrip scheiding geïntroduceerd, waarna het gesprek over scheiding verder op gang wordt gebracht door het lezen van het boekje 'De prinses die droomde van aardbeien' (Toet & van Pelt, 2012). De kinderen leren zich bewust te worden van gevoelens rondom de scheiding, hier uitdrukking aan te geven en deze te accepteren. Ook wordt aandacht besteed aan veelvoorkomende ideeën en misvattingen over scheiding.

In Sessie 6 wordt verder ingezoomd op de ervaringen van kinderen die leven in een gezin met gescheiden ouders. De kinderen krijgen communicatieve vaardigheden aangereikt tijdens een rollenspel. Daarbij is de boodschap dat volwassenen niet altijd een antwoord hebben of niet altijd met het antwoord komen dat leuk is, maar dat het voor de kinderen altijd goed is om een vraag te stellen over dingen die ze nodig hebben of die ze niet begrijpen.

Deel III: Probleemoplossende vaardigheden ontwikkelen

In Sessies 7 en 8 krijgen kinderen probleemoplossende vaardigheden aangereikt, waarmee zij 'minder prettige' gevoelens en problemen kunnen aanpakken. In Sessie 7 leren kinderen om bij een probleem stil te staan en over verschillende oplossingen na te denken. In Sessie 8 wordt poppenspel gebruikt om kinderen de stappen voor het oplossen van problemen (1. Wat is het probleem? 2. Oplossingen bedenken. 3. Gevolgen

bedenken. 4. Oplossing kiezen.) te leren en ze te helpen deze vaardigheden toe te passen op hun persoonlijke problemen.

In Sessie 9 helpen trainers de kinderen om onderscheid te maken tussen problemen die ze wel en niet kunnen oplossen. Handpop Sam wordt ingezet om kinderen te laten inzien dat bepaalde problemen voor hen onoplosbaar zijn.

Deel IV: Eigenwaarde versterken en ondersteuning behouden

Sessie 10 is een herhalingsessie. Sleutelbegrippen en vaardigheden uit het programma worden benadrukt in het bordspel 'De stoere schildpadden'. Ook wordt het thema zelfvertrouwen behandeld. In deze sessie komt de afsluiting van het programma ter sprake; dit speelt ook een belangrijke rol in de volgende twee sessies.

In de elfde sessie wordt de nadruk gelegd op het bevorderen van de eigenwaarde van ieder kind. Hoewel het belang ervan gedurende het gehele programma aan de orde geweest is, worden de speciale en unieke kwaliteiten van ieder kind in deze sessie benadrukt (bijv. iemand zijn die goede oplossingen kan bedenken, of veel steun geeft).

In het spel 'Jij kan een heleboel' benoemen de kinderen positieve eigenschappen van elkaar. Ook deze keer is de afsluiting van het programma een belangrijk onderwerp.

In Sessie 12 bespreken de kinderen hun ervaringen in de groep. De trainers benadrukken de speciale eigenschappen van de groep en van ieder groepslid. De groep bespreekt hoe de kinderen met elkaar en de trainers in contact kunnen blijven. Ook gaan de trainers samen met de kinderen na op welke andere mensen kinderen een beroep kunnen doen voor hulp, bijvoorbeeld ouders, leerkrachten, familieleden of vrienden. De kinderen krijgen een Stoere Schildpadden Diploma uitgereikt en de groep eindigt met een feestje.

2. Uitvoering

Materialen

Trainers kunnen voor de opleiding een set materialen aanschaffen. Op de website www.stoereschildpadden.nl is meer informatie te vinden over Stoere Schildpadden voor ouders, verwijzers en trainers.

Werving

- Factsheet Stoere Schildpadden (TNO, 2020);
- www.stoereschildpadden.nl;
- Facebook-pagina Stoere Schildpadden en Dappere Dino's

Uitvoering

- Gedetailleerde handleiding voor trainers inclusief kopieerbladen;
- Handpoppen Sam (schildpad) en Rex (dinosaurus);
- Werkbladen 'Ik kan een heleboel-boekje';
- Poster 'Gezichten met gevoelens';
- Pictogrammen van het 'Ik voel me-spel';
- Houten gezinsfiguurtjes;
- Voorleesboekje 'De prinses die droomde van aardbeien' (Toet & van Pelt, 2012);
- Het Stoere Schildpadfiguur Groot en Klein (Vraag de Schildpad-spel);
- Strip 'Problemen oplossen';
- Stappen-kaartjes van de Strip 'Problemen Oplossen';
- Stoplicht-kaartjes;
- Het bordspel 'De stoere schildpadden';
- Week-e-mails voor ouders;
- Nieuwsbrieven voor ouders (bij aanvang, na sessie 5 en na afloop);
- Diploma.

Evaluatie

- Vragenlijsten (voor- en nameting, voor ouders, trainers, leerkrachten);
- Registratieboekje voor trainers (na afloop van elke sessie in te vullen);
- TNO rapport over het pilotonderzoek (Klein Velderman e.a., 2014);
- TNO-artikel in Research on Social Work Practice over ontwikkeling en evaluatie van Stoere Schildpadden en Dappere Dino's (Klein Velderman e.a., 2018).

Locatie en type organisatie

X Basisvoorziening voor alle kinderen en jongeren

X Voorziening voor lichte hulp en ondersteuning

0 Gespecialiseerde hulp

Ouders blijken het prettig te vinden als de interventie op school (onder schooltijd) kan worden uitgevoerd. Belangrijk is dan om in dat geval te zorgen voor draagvlak bij het schoolbestuur en betrokken leerkrachten. Andere plekken waar de training wordt aangeboden zijn bijvoorbeeld op locatie van het Centrum voor Jeugd en Gezin of wijkteam, in een bibliotheek, een buurthuis, of op locatie van een zelfstandige zorgaanbieder.

Uitvoer kan plaatsvinden bij de volgende typen organisaties:

- School Maatschappelijk Werk
- Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD)
- School (intern begeleiders)
- Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG)

- Praktijken voor (kinder)psychologie, of van (ortho)pedagogen, preventiemedewerkers, SOVA-trainers, creatief therapeuten, etc.

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Stoere Schildpadden wordt gegeven door een gecertificeerde trainer en een co-trainer. Een Stoere Schildpadden-trainer;

- 1) heeft aangetoond ten minste een HBO-opleiding afgerond;
- 2) heeft een achtergrond in de pedagogiek, psychologie, maatschappelijk werk of een vergelijkbaar veld;
- 3) heeft kennis van de ontwikkeling van kinderen;
- 4) heeft aantoonbare ervaring met het begeleiden van groepsinterventies voor kinderen;
- 5) beschikt over een breed scala aan trainersvaardigheden om een veilige sfeer in de groep te creëren en kinderen op speelse wijze probleemoplossende vaardigheden aan te leren.
- 6) is in staat de geprotocolleerde methodiek uit te voeren en maatwerk te leveren.

Praktijkprofessionals met bovengenoemde opleiding en competenties, kunnen zich laten kwalificeren tot Stoere Schildpadden trainer. De opleiding tot Stoere Schildpadden trainer bouwt voort op de basisopleiding tot Dappere Dino's trainer (theoretische basisprincipes achter het programma en het gebruik van poppenspel, de specifieke leeftijdsgroep, oefening met de uitvoering van het programma en poppenspel, praktische zaken en ouderbetrokkenheid). Om Stoere Schildpadden trainer te worden, volgen professionals een training die bestaat uit:

- twee dagdelen training, inclusief terugkombijeenkomst;
- individuele telefonische coaching;
- beoordeling en intervisie op basis van beeldfragmenten van een Stoere Schildpadden bijeenkomst.

De eerste halve dag is de startkwalificering waarmee de trainer een startkwalificatie krijgt. Dit dagdeel bestaat uit 5 blokken. In deze blokken worden de theoretische basisprincipes achter Stoere Schildpadden besproken, is er aandacht voor de specifieke leeftijdsgroep 4 tot en met 6 jaar, wordt er geoefend met de uitvoering van het programma en met handpop Sam. Ook is er een blok betreffende praktische zaken. Trainers krijgen in de opleiding informatie over ouderbetrokkenheid en worden gewezen op de mogelijkheden (en noodzaak) om waar nodig door te verwijzen naar specifieke ouderprogramma's.

Met de startkwalificatie kan een trainer een eerste Stoere Schildpadden groep beginnen.

Tijdens de uitvoering van de eerste groep heeft elke trainer recht op eenmalige telefonische intervisie (30-60 minuten). Tijdens de intervisie is aandacht voor het leertraject en de leerdoelen van de trainer. Waar loopt de trainer tegenaan, hoe gaat de trainer om met lastige situaties?

Tijdens de terugkombijeenkomst wordt van iedere deelnemer een korte eigen beeldopname besproken met de mede-cursisten, waarna een trainerslicentie verkregen kan worden.

Trainerscertificaten worden uitgereikt op basis van deelname aan de twee opleidingsdagdelen, het begeleiden van tenminste een Stoere Schildpadden- groep (inclusief intake, ouderavond en eindevaluatie) en van het beeldfragment.

De Stoere Schildpadden training van nieuwe trainers wordt uitgevoerd door een pedagoog (academisch geschoold; onderwijservaring; projectleider van het onderzoek naar en de ontwikkeling van Stoere Schildpadden en Dappere Dino's) en een schoolmaatschappelijk werker (gespecialiseerd in rouwverwerking bij kinderen; betrokken bij de ontwikkeling en ervaring in de uitvoering van Stoere Schildpadden; coördinator regionaal kenniscentrum kind en scheiding).

Stichting Kwaliteitsregister Jeugd (SKJeugd.nl) heeft aan de Stoere Schildpadden kwalificering voor jeugdprofessionals 48 accreditatiepunten toegekend (SKJ203515: <https://skjeugd.nl/scholing/opleidingen/kwalificering-stoere-schildpadden-en-dappere-dinos/>).

Kwaliteitsbewaking

Van trainers wordt verwacht dat ze jaarlijks een of meer Stoere Schildpadden trainingen geven. Om het certificaat te behouden en om hun kennis en ervaring op peil te houden, verlopen trainerscertificaten iedere twee jaar. De trainer kan het certificaat verlengen door weer een terugkomochtend bij te wonen. Tijdens de terugkomochtend dient opnieuw beeldmateriaal getoond te worden voor beoordeling en intervisie met collega-trainers. Bovendien wordt er tijdens deze bijeenkomst informatie verstrekt over nieuwe ontwikkelingen; wordt een inhoudelijke, verdiepende workshop geboden; en krijgen trainers gelegenheid tot het delen van ervaringen.

Randvoorwaarden

Ouders blijken het prettig te vinden als de interventie op school (onder schooltijd) kan worden uitgevoerd. Belangrijk is dan om te zorgen voor draagvlak bij het schoolbestuur en betrokken leerkrachten.

Randvoorwaarden voor uitvoering zijn:

- Aantal kinderen: tot 6 per groep.
- Trainer en co-trainer.
- Ruimte met stoelen en tafel.
- Bereikbaarheid locatie voor deelnemers.
- Laagdrempelig voor kinderen in de leeftijd van 4 tot en met 6 jaar (bijvoorbeeld op school).
- De trainer is op basis van de opleiding gecertificeerd.

Implementatie

De interventie-eigenaar heeft een lijst met gecertificeerde trainers. Hierover wordt informatie gegeven via www.stoereschildpadden.nl. Beschikbare Stoere Schildpadden groepen worden via de trainers en hun organisaties zelf aangeboden en gecommuniceerd.

Indien in de omgeving van een geïnteresseerde intermediaire gebruiker (verwijzer, zorgaanbieder, gemeente) geen gecertificeerde trainer(s) en/of groepen beschikbaar zijn, kan een organisatie zelf nieuwe trainer(s) op laten leiden. Informatie hierover wordt gecommuniceerd via www.stoereschildpadden.nl en www.dapperedino.nl; de webpagina van de interventie-eigenaar en social media (bv. Stoere Schildpadden en Dappere Dino's op Facebook). Zie verder onder Opleiding en competenties van de uitvoerders.

Trainers maken bij de implementatie gebruik van een gestructureerde programmahandleiding. Tijdens de trainersopleiding en in de handleiding ontvangen

trainers informatie over het standaard te volgen stappenplan van intake, groepen inclusief informatieverstrekking aan ouders, en eindgesprek.

Kosten

De geschatte tijdsinvestering voor het geven van een Stoere Schildpadden training aan een groep kinderen is 42 uur (inclusief voorbereiding, maken van werkaantekeningen, oudersessie, intake en afsluiting, maar exclusief eventuele reistijd). De co-trainer is doorgaans alleen betrokken bij de sessies (en eventueel ouderavond), hetgeen neerkomt op zo'n 14 uur. Bij een uurtarief van 75€ (een voorbeeldtarief van een schoolmaatschappelijk werker anno 2020), zou dit neerkomen op 3.150 euro voor de trainer en 1.050 voor de co-trainer (totaal 4.200 €).

Opleiden van een trainer kost 9 uur (anderhalve opleidingsdag en telefonische coaching). Kosten voor de opleiding [peildatum juni 2020] bedragen € 535 (excl. btw) per persoon. De handleiding voor trainers kost eenmalig € 85,- (excl. btw) per stuk. De programmamaterialen waaronder speelkaartjes bordspel, voorleesboek, posters en pictogrammen kosten € 45 (excl. btw). De materialen set kan gedeeld worden door meerdere trainers van eenzelfde organisatie.

3. Onderbouwing

Probleem

Ruim één op de drie Nederlandse huwelijken eindigt in een echtscheiding. Dat zijn jaarlijks ongeveer 31 duizend echtscheidingen (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2019). Ieder jaar verbreken daarnaast nog eens ruim 60 duizend stellen hun samenwonenrelatie (Steenhof & Harmsen, 2002). Bij die scheidingen zijn jaarlijks ruim 86 duizend minderjarige kinderen betrokken (Lemmers, Cook, Detiger, & Van der Houwen, 2019).

In onderzoek is scheiding een belangrijke risicofactor gebleken voor het ontstaan van gezondheidsklachten van alle betrokkenen. Gezondheid is volgens de definitie van Huber en collega's (2011) 'het vermogen om zich aan te passen en eigen regie te voeren, in het licht van fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven'. Scheiding is een ingrijpende levensgebeurtenis (Felitti e.a., 1998; Kuiper, Dusseldorp, & Vogels, 2010; Spurgeon, Jackson, & Beach, 2001; Vink e.a., 2019). Het gevolg is dat een beroep gedaan wordt op dit vermogen tot aanpassen en voeren van de eigen regie.

Onderzoek bevestigt de impact van scheiding bij betrokken kinderen (Amato & James, 2010; Den Hollander, 2017; Dissing, Dich, Nybo Andersen, Lund, & Rod, 2017; Klein Velderman, van Dommelen, & Pannebakker, 2018). Zij willen niet dat hun ouders scheiden, ze hebben er geen controle over en vaak komt een scheiding voor kinderen onverwachts (bv. Birnbaum & Saini, 2012). Bovendien leidt een scheiding dikwijls tot minder contact van de kinderen en minder emotionele steun van een of beide ouders. In sommige gevallen moet een kind verhuizen of van school veranderen.

Onderzoek toonde aan dat kinderen van gescheiden ouders gemiddeld minder goed presteren op school, meer gedragsproblemen hebben, minder hoog scoren op psychologisch en emotioneel welbevinden, minder zelfvertrouwen hebben en dat zij meer problemen hebben met sociale relaties dan kinderen die opgroeien in intacte gezinnen (Amato & James, 2010; Swartz-den Hollander, van der Valk, Branje, & Deković, in prep.).

Kinderen van gescheiden ouders van de leeftijdsgroep 4 tot en met 6 jaar reageren vaak met angst, verbijstering, verdriet en schuldgevoel op de veranderingen die het uiteenvallen van het gezin veroorzaakt (Pedro-Carroll, 2010). Misvattingen over de reden voor de scheiding en de wens van een verzoening tussen de ouders komen veel voor. Regressie in gedrag is ook een veel voorkomende reactie in deze leeftijdsgroep. Overweldigd door hun angst, vervallen sommige kinderen in gedrag waarvoor ze eigenlijk al te groot zijn, zoals duimen, babypraat of verlatingsangst.

Hoewel het met de meeste kinderen van gescheiden ouders op lange termijn redelijk goed gaat, kunnen de individuele en maatschappelijke kosten van een kleine groep met problemen hoog oplopen. Onderzoek toont aan dat een scheiding in de kindertijd ook op latere leeftijd nog gerelateerd wordt aan problemen in verschillende domeinen, zoals hogere afwezigheid van school, vroegtijdig schoolverlaten en ziekteverzuim; psychologische problemen, depressie, vaker roken en overmatig alcoholgebruik, jonger trouwen, ouderschap als tiener en buitenechtelijke kinderen; problematische relaties en scheiding in eigen relaties (bv. McLanahan & Bumpass, 1988; Van der Valk & Spruijt, 2004; Wauterickx, Gouwy, & Bracke, 2006).

Oorzaken

Een aantal factoren bepalen of scheidingsgerelateerde problemen zich wel of niet, of in mindere mate voordoen (bv. Wolchik, Mahrer, Tein, & Sandler, 2015). Wetenschappers zijn het erover eens wat de meest invloedrijke factor is, te weten de mate van conflict tussen ouders. In het bijzonder zijn weinig conflicten tussen de ouders, een thuisouder (waar het kind het grootste deel van de tijd bij in huis woont) die goed functioneert, en een positieve relatie van het kind met beide ouders (inclusief positieve betrokkenheid van een uitwonende ouder) gunstig voor het welzijn en functioneren van betrokken kinderen na scheiding (Amato, 2001; Elam e.a., 2016; Furstenberg & Cherlin, 1991; Leon, 2003; Peer, 2007; Spruijt, 2007). Een hoog conflictniveau tussen de ouders in de opvoedingssituatie is juist ongunstig (Elam e.a., 2016; Krishnakumar & Buehler, 2000; Stallman & Ohan, 2016) en is een risicofactor voor meer problemen (Amato & Sobolewski, 2001; Sun, 2001; Van Dijk e.a., 2020).

Met betrekking tot de aan te pakken factoren Stoere Schildpadden zijn ook andere risicofactoren en beschermende factoren relevant om te noemen. Zo betreft een andere risicofactor voor problemen bij kinderen een verslechterde financiële situatie, hetgeen vaak voorkomt als het kind in een 'moedergezin' komt te wonen (Spruijt, 2007). Een aantal risico- en beschermende factoren gaan over het kind zelf, zijn of haar zelfperceptie (bv. meer of minder zelfvertrouwen) en hoe het kind met de scheiding omgaat. Of kinderen problemen krijgen hangt bijvoorbeeld samen met de manier waarop de kinderen zelf conflicten oplossen (Boring, Sandler, Tein, Horan, & Vélez, 2015; Dadds, Atkinson, Turner, Blums, & Lendich, 1999). Een vermijdende stijl van probleemoplossen heeft verband met zowel externaliserende als internaliserende problemen (Sandler, Tein, & West, 1994). Bij een aanvallende oplossingsstijl ziet men meer externaliserend probleemgedrag, terwijl dit bij het oplossen van een conflict door te discussiëren vaker minder problemen betreft.

Kinderen hebben ook meer kans op problemen als zij zichzelf de schuld geven van de conflicten tussen hun ouders (Dadds e.a., 1999). Kinderen die de conflicten tussen hun ouders bedreigend vinden kunnen meer problemen hebben dan kinderen die de conflicten niet als bedreigend zien (McDonald & Grych, 2006). Ook het hebben van weinig probleemoplossende vaardigheden, weinig sociale steun (Stolberg & Garrison, 1985) en verlatingsangst (Wolchik, Tein, Sandler, & Doyle, 2002) zijn risicofactoren voor het krijgen van problemen na de scheiding. Effectieve probleemoplossende vaardigheden (Boring e.a., 2015; Sandler e.a., 1994; Sandler, Tein, Mehta, Wolchik, & Ayers, 2000), het hebben van positieve emoties en meer zelfregulatie (Lengua, Wolchik, Sandler, & West, 2000) zijn daarentegen beschermende factoren die bij kunnen dragen aan het voorkomen van problemen na de scheiding.

Aan te pakken factoren

Welke factoren pakt de interventie aan en welke, in paragraaf 2.1 en 2.2. benoemde, (sub)doelen horen daarbij?

Stoere Schildpadden (CODIP-NL 4-6 jaar) richt zich op de volgende beïnvloedbare determinanten (risicofactoren en beschermende factoren) van scheidingsgerelateerde problemen bij kinderen op het psychosociale vlak:

Aan te pakken factor in Stoere Schildpadden	Determinanten van scheidingsgerelateerde problemen
Sociale steun	Emotionele steun zoeken waar nodig; ondersteunende relaties binnen en buiten gezin
Emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin	Bewustzijn van eigen emoties; goede emotieregulatie
Schuldgevoelens	Schuldgevoelens; begrip van scheiding; hoop, positieve verwachtingen
Stijl van probleemoplossende vaardigheden	Begrip over oplosbare en niet-oplosbare problemen; effectieve probleemoplossende vaardigheden
Zelfperceptie	Zelfvertrouwen

Het betreft aan te pakken factoren op het niveau van het kind. Voor kinderen in de Stoere Schildpadden kan wel aandacht besteed worden aan risicofactoren op het niveau van de ouder of het gezin, bijvoorbeeld aan conflict tussen de ouders. Dan gaat het bijvoorbeeld om een specifiek probleem dat centraal staat bij het oefenen met probleemoplossende vaardigheden. Het doel is dan niet om deze risicofactor aan te pakken en bijvoorbeeld de conflicten op te lossen, maar om kinderen te leren omgaan met de situatie: wat voelt een kind daarbij en wat kan het doen om zich beter te voelen? Uitgangspunt binnen Stoere Schildpadden is dat ouders, indien nodig, ondersteuning het beste kunnen zoeken passend bij de fase van de scheiding en de mate van complexiteit. Het betreft dan ondersteuningsmogelijkheden buiten de Stoere Schildpadden.

De genoemde aan te pakken factoren - sociale steun, emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin, schuldgevoelens, stijl van probleemoplossende vaardigheden, en zelfperceptie - zijn als volgt terug te zien in de subdoelen van de interventie welke de kernprincipes en werkzame factoren van de interventie vormen:

- Sociale steun – Subdoel 1: Het kind heeft sociale steun ervaren doordat de groep een veilige en ondersteunende omgeving is;
- Emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin – Subdoel 2: Het kind kan gevoelens over (echt)scheiding herkennen, onder woorden brengen, bespreken, begrijpen en verwerken;
- Schuldgevoelens – Subdoel 3: Het kind heeft (meer) inzicht in scheidingsgerelateerde thema's en heeft minder misvattingen en onrealistische gedachten over de (echt)scheiding;
- Stijl van probleemoplossende vaardigheden – Subdoel 4: Het kind heeft betere probleemoplossende vaardigheden, zodat het (beter) om kan gaan met scheidingsgerelateerde gevoelens en sociale problemen; en
- Zelfperceptie – Subdoel 5: Het kind heeft een positievere perceptie van zichzelf en het gezin.

Verantwoording

Het gedachtegoed van CODIP is gebaseerd op een tweetal theorieën: de Ontwikkelingstheorie en het 'Balans-denken'.

CODIP en de Ontwikkelingstheorie

In de Ontwikkelingstheorie (Erikson, 1963) worden de reacties van het kind op een levensgebeurtenis geïnterpreteerd binnen de ontwikkelingstaken die het kind op grond van zijn leeftijd heeft. Zo is de mogelijke impact van scheiding verschillend per ontwikkelingsfase waarin het kind zich bevindt. Interventies die ontwikkeld zijn vanuit de

ontwikkelingstheorie zijn afgestemd op de ontwikkelingsfase waarin het kind zich ten tijde van deelname aan de interventie bevindt.

Volgens Erikson (1963) doorloopt ieder kind acht hiërarchisch geordende, psychosociale ontwikkelingsfasen. Aanvullend op deze algemene ontwikkelingsfasen formuleerden Wallerstein en collega's specifieke ontwikkelingsfasen voor kinderen in een scheidingssituatie (Wallerstein, 1983). Op de leeftijd van 2 tot 3 jaar is volgens Erikson de belangrijkste ontwikkelingstaak van het kind het verwerven van autonomie, hetgeen een gevoel van zelfcontrole geeft. Volgens Wallerstein e.a. kunnen scheidingsgerelateerde problemen in deze fase zijn: schaamte, twijfel en verlies van zelfvertrouwen. Op de leeftijd van 4 tot 5 jaar ontwikkelt het kind een besef van eigen verantwoordelijkheid, waardoor het nemen van initiatief aangewakkerd wordt. Scheidingsgerelateerde problemen in deze fase kunnen zijn: schuldgevoel, angst en gebrek aan initiatief. Op de leeftijd van 6 tot 12 jaar ontwikkelt het kind begrip en inzicht in hoe dingen werken en in elkaar zitten, waardoor het grip op de wereld krijgt en zich competent voelt. Scheidingsgerelateerde problemen in deze fase kunnen zijn: minderwaardigheidsgevoel en gevoel van incompetentie.

Wallerstein (1983) benoemde daarom zes scheidingsgerelateerde extra taken voor kinderen in de periode tussen de actuele scheiding van de ouders en zijn of haar jongvolwassenheid. De taken zijn hiërarchisch geordend in fasen met een variërende tijdsspanne.

Taak 1: Erkennen dat de breuk tussen de ouders een realiteit is en er een realistisch begrip voor aan de dag leggen (in plaats van: ontkennen, vluchten, vermijden, fantaseren).

Taak 2: Loskomen van het conflict dat tussen de ouders speelt en 'kind kunnen zijn' (in plaats van thuis blijven, gaan zorgen, zich schuldig voelen).

Taak 3: Het oplossen en compenseren van het gemis dat de scheiding oplevert (in plaats van in het gevoel van verlatenheid, gekwetstheid en machteloosheid blijven hangen).

Taak 4: Gevoelens van woede en schuld erkennen en neutraliseren.

Taak 5: Accepteren dat de scheiding blijvend is (in plaats van fantaseren dat er op een dag toch weer een hereniging zal plaatsvinden en de scheiding ongedaan gemaakt zal worden).

Taak 6: Realistische hoop koesteren betreffende het aangaan van relaties in de toekomst (als een zogenaamde 'tweede kans').

CODIP en het Balans-denken

Centraal bij het 'Balans-denken' staat het evenwicht tussen risicofactoren en beschermende factoren in relatie tot het ontwikkelen van problematiek (Bakker, Bakker, van Dijke, & Terpstra, 1997). Bakker e.a. (1997) stellen dat risicofactoren en beschermende factoren zowel gelegen zijn in het individu (inclusief de 'biologische opmaak'), het gezin, de leeftijdsgenoten, het onderwijs, de woonomgeving en de media. Het Balans-denken biedt de mogelijkheid tijdig aandacht te schenken aan factoren die een rol spelen in het ontstaan van problemen bij kinderen in scheidingssituaties.

Dit Balans-denken is in Nederland uitgewerkt als 'het Competentiemodel' (Slot & Spanjaard, 1997). Dit model stelt dat kinderen competent zijn wanneer ze over

voldoende vaardigheden beschikken om de (ontwikkelings-)taken waarmee zij in het dagelijks leven geconfronteerd worden op adequate wijze te kunnen vervullen. Competentie is dus een balans tussen taken en vaardigheden. Taken worden actueel in bepaalde situaties en vaardigheden zijn de handelingen die men in deze situaties kan inzetten.

Competentie - de balans tussen taken en vaardigheden - wordt beïnvloed door risicofactoren en beschermende factoren. Risicofactoren zijn van negatieve invloed op het evenwicht tussen ontwikkelingstaken en vaardigheden terwijl beschermende factoren het evenwicht in een positieve richting beïnvloeden (Slot & Spanjaard, 1997). Een afzonderlijke risicofactor hoeft niet te leiden tot psychosociale problemen van een kind. Vooral de opeenstapeling van risicofactoren (en onvoldoende tegenwicht van beschermende factoren) vergroot de kans op problemen bij het kind (Zeijl, Crone, Wiefferink, Keuzenkamp & Reijneveld, 2005).

Dit laatste is overeenkomstig met het maatschappelijk perspectief op gezondheid (Huber e.a., 2011; ook genoemd in 3. Onderbouwing), waar gezondheid gedefinieerd wordt als 'Het vermogen om zich aan te passen en eigen regie te voeren, in het licht van fysieke, emotionele en sociale uitdagingen in het leven'. Deze definitie gaat niet uit van de absolute aan- of afwezigheid van ziekte, of een afzonderlijke risicofactor of ingrijpende gebeurtenis, maar van de balans/ disbalans tussen enerzijds weerbaarheid of eigen kracht waar men over beschikt en anderzijds bepaalde (opeenstapeling van) tegenslag, problematiek, of draaglast (bv. stress als gevolg van een scheiding).

Samengevat gaat dus het om de balans tussen enerzijds taken en anderzijds vaardigheden; tussen enerzijds draaglast en anderzijds draagkracht. De risicofactoren en beschermende factoren die van invloed zijn op deze balans, zijn in Stoere Schildpadden het uitgangspunt voor preventieve ondersteuning en begeleiding van jonge kinderen.

Dat wil zeggen dat Stoere Schildpadden erop gericht is de balans tussen taken en vaardigheden van de kinderen te bevorderen. Dit gebeurt door risicofactoren te beperken en beschermende factoren te versterken. Centraal staan de genoemde aan te pakken factoren sociale steun, schuldgevoelens, emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin, stijl van probleemoplossende vaardigheden, en zelfperceptie. Hieronder lichten we toe hoe, op leeftijdsadequate wijze, aan deze factoren gewerkt wordt in de interventie.

1. Sociale steun

Uit onderzoek blijkt dat het vergroten van de sociale steun kan leiden tot minder problemen na de scheiding (Dubow & Tisak, 1989; Stolberg e.a., 1985). De interventie wordt uitgevoerd in een vertrouwde omgeving voor het kind. De trainers creëren voor de groep een veilige, ondersteunende en consistente omgeving waarin de kinderen contact hebben met anderen die hetzelfde hebben meegemaakt, maar zich soms in verschillende fasen na de scheiding bevinden. De trainer past hiervoor technieken toe die ondersteunend en empathisch zijn. Hij of zij gaat in op non-verbale reacties en impliciete boodschappen, vraagt zaken concreet en specifiek te maken en blijft bij het onderwerp.

De trainer doseert daarnaast de balans van emotiegeladen en neutrale momenten. De trainer geeft zodanig leiding aan de groepsdynamische processen dat er een 'veilige groep' ontstaat waarin alle gevoelens worden geaccepteerd (Pedro-Carroll & Klein Velderman, 2015; Pedro-Carroll, 2017; Klein Velderman e.a., 2018). Groepsinterventies zijn het meest effectief voor kinderen die te maken krijgen met scheiding (Guldner &

O'Connor, 1991; Hoag & Burlingame, 1998; Kalter & Schreier, 1993; Pedro-Carrol, 2005): Contact met leeftijdsgenoten die ongeveer hetzelfde hebben meegemaakt helpt de deelnemers om het gevoel van isolatie en eenzaamheid te verminderen en een gevoel van kameraadschap en vertrouwen te bevorderen (Ad Taak 3 van Wallerstein, 1983; Pedro-Carroll & Alpert-Gilles, 1997). Om de veilige omgeving verder te bewerkstelligen vinden bijeenkomsten altijd in ruimtes met voldoende privacy plaats.

Uit het haalbaarheidsonderzoek van Klein Velderman e.a. (2011) naar Dappere Dino's bleek dat 70% van de kinderen zich na de interventie minder eenzaam voelde en 80% van de kinderen gaf aan nieuwe vriendjes te hebben gemaakt. Hetzelfde wordt teruggehoord in evaluatiegesprekken met ouders van kinderen die deelnamen aan Stoere Schildpadden. Ter illustratie een uitspraak van een vader tijdens de evaluatie: "Mijn dochter vond het fijn bij jullie. Altijd een grote glimlach en ze wilde nooit weg. Ze had het erg naar haar zin."

2 en 3: Emoties en schuldgevoelens

Misconcepties over de scheiding komen bij kinderen veel voor (bv. bv. Cohen & the Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health, 2002; Pedro-Carroll, 2010; Pruett & Pruett, 1999). Jonge kinderen kunnen bijvoorbeeld denken dat zij zelf schuld hebben aan de scheiding. Ze hebben 's avonds hun ouders bijvoorbeeld met elkaar ruzie horen maken, waarbij hun naam werd genoemd. Als zij liever waren geweest, waren hun ouders misschien nu nog samen. Het bespreekbaar maken van deze gevoelens en het verminderen van misvattingen en onrealistische gedachten is dan ook een belangrijke doelstelling van Stoere Schildpadden (zie Taak 1 en 5 van Wallerstein, 1983).

Uit onderzoek blijkt dat een interventie waarin gewerkt wordt aan het herkennen en verwerken van gevoelens (Zie Taak 4 van Wallerstein, 1983) en het creëren van inzicht in de scheiding bij kinderen in de basisschoolleeftijd effectief is in het voorkomen van problemen na de scheiding (Wolchik e. a., 2000). Hier wordt ook in Stoere Schildpadden aan gewerkt met technieken die overeenkomstig zijn met psycho-educatie en cognitieve herstructurering uit de cognitieve gedragstherapie, bijvoorbeeld door het bespreken van gezichten met verschillende emoties (Foolen & Elling, 2010). Cognitieve herstructurering wil zeggen dat disfunctionele gedachten getoetst worden en helpende gedachten worden geformuleerd en eigen gemaakt. Kinderen kunnen al vanaf 4 jaar oud begrijpen dat je verkeerde overtuigingen kunt hebben (Grave & Blissett, 2004). Voor het werken met cognitief gedragstherapeutische technieken, is het een basisvoorwaarde dat de cliënten (in dit geval 'deelnemers') in staat zijn om hun gedachten onder woorden te brengen en daarop te reflecteren (Elling, 2008; Grave & Blissett, 2004); iets wat uitgebreid aandacht krijgt in Stoere Schildpadden. Grave en Blissett (2004) concluderen dat cognitieve gedragstherapie onder bepaalde voorwaarden geschikt kan zijn voor kinderen vanaf 4 jaar oud. Zij concluderen dat vragen en opgaven hiertoe eenvoudig en helder moeten worden geformuleerd en zich af dienen te spelen in een voor de kinderen herkenbare en overzichtelijke wereld. Stoere Schildpadden is hier op afgestemd door opdrachten heel eenvoudig te houden en heel concreet aan te sluiten bij de wereld van de kinderen. Dit gebeurt bovendien heel stapsgewijs (Michie e.a., 2004: 'Set graded tasks'). De manier waarop probleemoplossen wordt geleerd is hier een voorbeeld van (zie onderstaand ad Subdoel 4).

In de Stoere Schildpadden wordt onderscheid gemaakt tussen problemen die kinderen wel en niet op kunnen lossen. Een scheiding wordt beschreven als een probleem van

volwassenen: dit is iets waar 'grote mensen' voor kiezen, en stappen in nemen, waar kinderen niets aan kunnen doen. Maar kinderen kunnen hier wel allerlei gevoelens bij hebben. Het kan helpen daar over te praten.

Uitspraken van ouders van deelnemers aan Stoere Schildpadden (persoonlijke communicatie Stoere Schildpadden trainer, februari 2015):

- Moeder tijdens evaluatie: "Mijn dochter heeft minder huilbuien, ze lijkt het nu allemaal beter te begrijpen."
- Ouders tijdens de evaluatie: "Onze dochter zegt als zij iets heeft gedaan wat eigenlijk niet mag en een standje krijgt: 'ik mag ook boos zijn, want alle gevoelens zijn goed.'" Moeder stapt hier dan op in door met behulp van de strip te kijken wat zij allemaal zou kunnen doen.
- Tijdens evaluatie met een vader: "Wat heeft uw dochter geleerd tijdens de StS?" "Zij is meer verbaal geworden in de omgang met anderen. Ze zegt bijvoorbeeld: 'Papa ik vind het fijn dat...'. En wat zij zegt is echt. Ik merk wel dat zij een voorsprong heeft op haar leeftijdgenoten."

4. Probleemoplossende vaardigheden

Werken aan betere probleemoplossende vaardigheden wordt in meerdere interventies gebruikt om problemen na scheiding te voorkomen en bleek daartoe effectief (Sandler e.a., 1994; Sandler e.a., 2000; Wolchik e.a., 2000; zie ook Malouff, Thorsteinsson, & Schutte, 2007). In plaats van de kinderen voor te kauwen wát zij moeten denken, leren zij bij Stoere Schildpadden hóe ze kunnen denken wanneer ze een probleem ervaren. Naarmate kinderen leren denken in termen van alternatieve oplossingen en de gevolgen van hun gedrag leren voorzien, zijn zij beter in staat dagelijkse problemen het hoofd te bieden. In Stoere Schildpadden wordt hier bijvoorbeeld aan gewerkt door te oefenen met de verschillende stappen van probleemoplossen met behulp van de strip 'Problemen oplossen' die in een aantal sessies terugkomt. Deze technieken komen in grote mate overeen met basisoefeningen uit de cognitieve gedragstherapie zoals probleemoplossend denken, zelfinstructietrainingen en de hardop nadenken methode zoals beschreven in Foolen & Elling (2010). Met behulp van het trainen van de probleemoplossende vaardigheden wordt getracht het gebruik van een vermijdende of aanvallende stijl van probleemoplossen te verminderen.

Het aanleren van de probleemoplossende vaardigheden gebeurt heel stapsgewijs (zie onderstaand Michie e.a., 2011; 'Stapsgewijze taken'). Eerst worden de begrippen 'probleem' en 'oplossing' geïntroduceerd. Trainer: "Vandaag gaan we verder praten over wat je kunt doen om je beter te voelen als je een probleem hebt. Maar eerst moeten we nadenken over wat een 'probleem' is. Iedereen heeft wel eens een probleem. Kunnen jullie mij vertellen over problemen die kinderen kunnen hebben." Schildpad Sam (de handpop): "Gisteren ben ik speelgoed kwijtgeraakt dat van mijn vriend was. Dat was echt een groot probleem!" Trainer: "Juist, dat is een goed voorbeeld. Kan iemand een ander probleem bedenken?" Een samenvatting door Sam iets later in de sessie: Sam: "Een probleem is een vervelende of moeilijke situatie. Je kan dan niet doen wat je graag wilt en je krijgt daar een naar gevoel van. En als je iets kunt doen om weer een fijn gevoel te krijgen, dan noemen we dit: de oplossing!" Dan wordt het verband tussen problemen, oplossingen en gevoelens verduidelijkt. Er wordt vervolgens gebruikgemaakt van de met de 'Problemen oplossen strip'. Deze bestaat uit 4 stappen.

Bij de Stoere Schildpadden zijn er A4 posters van de stappen; die in vier hoeken in de ruimte worden gelegd (Iedere hoek staat voor één van de stappen in de strip). De kinderen lopen bij de introductie van de strip door de ruimte; letterlijk van stap naar

stap. De eerste keer staat een probleem afgebeeld op een pictogram centraal: "Jimmy zit voor het raam. Hij wil graag buitenspelen, alleen het regent buiten. Jimmy heeft dus een probleem. Laten we eens kijken of we hem kunnen helpen dit op te lossen. In de strip staat dat we eerst rustig na moeten denken. Oké, is iedereen klaar om na te denken?" (handpop Sam reageert).

Met betrekking tot Stap 2 wordt het denken in termen van alternatieve oplossingen geïntroduceerd. Daarbij wordt nagedacht over meerdere oplossingen voor een probleem zonder daar een oordeel aan te verbinden. Er mogen ook 'slechte' oplossingen tussen zitten, zulke antwoorden gaan deel uit maken van een voorraad oplossingen die gebruikt gaat worden bij het kiezen van de beste oplossing in de volgende oefeningen/bijeenkomsten. Een 'stoplichtspel' wordt gebruikt om na te denken over wat een goede (groen) en wat een minder goede (rood) oplossing is (Stap 3). In Stap 3 ('Wat zou er dan kunnen gebeuren?') proberen de kinderen te bedenken wat er zou kunnen gebeuren als ze het probleem (Stap 1 'Wat is het probleem? Wat voel ik daarbij?') proberen op te lossen zoals ze bedacht hadden (Stap 2 'Wat zou ik allemaal kunnen doen?'). Met poppenspel wordt het oplossen van problemen geoefend, alvorens in een volgende sessie het idee wordt geïntroduceerd dat sommige problemen niet opgelost kunnen worden. Ook daar volgt oefening met poppenspel. Nu pas komt ook de scheiding als onderwerp van een probleem meer in beeld.

Op deze manier worden de stappen van het probleemoplossen stap voor stap geïntroduceerd tijdens een serie opvolgende sessies. Om optimaal aan te sluiten bij de leeftijd van de kinderen (voornamelijk 4- en 5-jarigen) en het spelenderwijs leren te bevorderen, worden de stappen bovendien ondersteund met de afbeeldingen uit de strip van Jimmy; handgebaren door de trainers; en fysieke activiteit door te bewegen tussen de hoeken van de ruimte (bv. Cook, Mitchell, & Goldin-Meadow, 2008; Mavilidi, Okely, Chandler, Cliff, & Paas, F. (2015).). Een ervaren trainer over het stapsgewijs leren in de training en de aansluiting bij het niveau van de kinderen (persoonlijke communicatie Stoere Schildpadden trainer, december 2020): "Het programma wordt volledig doorlopen met de oefeningen die in het draaiboek staan. De kleurrijke platen, de stappen van het probleem oplossen die letterlijk stap voor stap, met gebaren, worden genomen, het Stoere Schildpadden spel en het voorleesboek worden goed ontvangen en begrepen door de kinderen."

5. Zelfperceptie

Een positieve perceptie van het kind zelf en het gezin bevorderen, wordt in meerdere interventies gebruikt om problemen te voorkomen. Zelfperceptie van kinderen hangt samen met onder meer functioneren van kinderen op school, sociaal-emotioneel functioneren, welbevinden en coping (O'Mara, Marsh, Craven, & Debus, 2006). Deelnemende kinderen in Stoere Schildpadden gaan bijvoorbeeld aan de slag met het 'Ik kan een heleboel- boekje'. Dit is een soort egodocument dat bestaat uit losse werkbladen. Elk blad heeft een voorkant voor kinderen zelf, met bijvoorbeeld een kleurplaat van een afbeelding uit de training of een puzzeltje, zoals ze dat ook gewend zijn in de kleuterklas. En ieder blad heeft een achterkant die met hulp kan worden gedaan (bij Dappere Dino's kunnen kinderen het helemaal zelf). In dit boekje worden kinderen gemotiveerd om nadrukkelijk stil te staan bij positieve eigenschappen van zichzelf. Ook krijgen ze reactie van de ouder(s)/volwassene(n) met wie ze er aan doorwerken thuis over sterke punten van zichzelf, bijvoorbeeld dat het kind goed kan luisteren. Bij de oefening 'Jij kan een heleboel' in Sessie 11 benoemen deelnemende kinderen sterke punten van elkaar. Deze worden door de (co-)trainer in hun werkblad genoteerd. Hierdoor krijgt het kind een meer positieve perceptie van zichzelf. Door

samen verschillende spelletjes te doen en daarin gesteund te worden, uiten de kinderen hun gevoelens makkelijker en kan hier ook makkelijker door de trainer op ingespeeld worden en kunnen misverstanden bespreekbaar worden. Spel wordt hier gezien als een belangrijk communicatiemiddel omdat in een spel een kind kan ontladen en zijn/haar gevoelens kan uiten over belangrijke gebeurtenissen (bv. Pedro-Carroll & Jones, 2005).

Gedragsveranderingstechnieken

Michie en collega's (2011) ontwikkelden een taxonomie van technieken die behulpzaam kunnen zijn bij het veranderen van gedrag. Gedragsveranderingstechnieken (volgens Michie, e.a., 2011) die toegepast worden in de Stoere Schildpadden, zijn het bieden van informatie over gevolgen van gedrag (algemeen en persoonlijk), doelen stellen, identificeren van barrières / problemen oplossen, stapsgewijze taken, prompte evaluatie van gedragsdoelen, prompte beloning van inspanningen richting en succes in gedrag, informatie over en voordoen van hoe je iets kunt doen, oefenen, plannen van sociale steun, oefenen in communicatievaardigheden. In Bijlage 1 is een tabel weergegeven met voorbeelden van de op kleuters toegespitste toepassing van deze gedragsveranderingstechnieken binnen Stoere Schildpadden.

Leeftijdsspecifieke aanpak

Zoals benoemd onder '1.3 Aanpak' is Stoere Schildpadden gebaseerd op een leeftijdsspecifieke module van CODIP. Er bestaan 4 van dergelijke CODIP-modules die passen bij de psychologische reacties na scheiding en ontwikkelingskenmerken van kinderen in verschillende leeftijden (zie ook bovenstaand 'CODIP en de Ontwikkelingstheorie'). Het betreft de leeftijdscategorieën: kleuters, 6 tot en met 8 jaar, 9 tot en met 12 jaar en adolescenten. Stoere Schildpadden is gebaseerd op CODIP voor kleuters en Dappere Dino's is gebaseerd op CODIP voor 6- tot en met 8-jarigen. De vorm van de oefeningen in de trainingen is zorgvuldig afgestemd op het ontwikkelingsniveau van de kinderen. Voor de Stoere Schildpadden betekent dat bijvoorbeeld dat:

- veelvuldig gebruik wordt gemaakt van pictogrammen (meer dan in Dappere Dino's waar kinderen (beginnen met) zelf lezen);
- de 4 basisgevoelens bang, boos, blij, bedroefd op de voorgrond staan (in plaats van een verzameling van meer complexe gevoelens in de Dappere Dino's);
- gebruikgemaakt wordt van een prentenboek in sprookjesstijl passend bij het fantasiedenken van kleuters (in plaats van een verhaaltjesboek in Dappere Dino's);
- het Ik kan een heleboel-boekje een voorkant voor kinderen zelf heeft en een achterkant die met hulp kan worden gedaan (bij Dappere Dino's kunnen kinderen het helemaal zelf);
- er (meer) beweegoefeningen zijn ingevoegd in en tussen de activiteiten;
- de maximale groepsgrootte kleiner (6) is dan bij de Dappere Dino's (7) of CODIP-modules voor oudere kinderen.

De doelen zijn constant tussen de modules, de aan te pakken factoren, en de gedragsveranderingstechnieken zoals in de bijlage in de tabel benoemd.

4. Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

Studie 1:

- a) Klein Velderman, M., Cloostermans, A.P.G., & Pannebakker, F.D. (2014). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 4- to 6-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands*. Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences.

Klein Velderman, M., Pannebakker, F., Van Vliet, W., & Reijneveld, S. (2018). Prevention of divorce-related problems in Dutch 4- tot 8-year-olds: Cultural adaptation and pilot study of the Children of Divorce Intervention Program. *Research on Social Work Practice*, 26. doi: 10.1177/1049731516644504

b) Onderzoeksdesign

Het betrof een haalbaarheidsstudie met procesevaluatie (2013-2014). Doel was het beoordelen van de haalbaarheid van het gebruik van de CODIP module voor kinderen van 4 tot en met 6 jaar in Nederland.

Methode

Bij ouders en groepsleiders zijn vragenlijsten afgenomen. Tevens hebben de groepsleiders een logboekje bijgehouden met betrekking tot de implementatie van de interventie (op onderdeelniveau) tijdens de groepsinterventie.

Steekproef

17 kinderen, 19 ouders (8 vaders en 11 moeders) en 1 trainer

c) Relevante uitkomsten

De ouders waren gemiddeld genomen enthousiast over Stoere Schildpadden. Scores van moeders en vaders waren nagenoeg overeenkomstig. Daarom wordt hier voornamelijk gerapporteerd over resultaten van moeders, omdat de respons in deze groep hoger was (zie ook Klein Velderman e.a., 2014). Alle moeders vonden dat hun kind positief reageerde op deelname aan het programma. 82% van de moeders heeft één of meerdere manieren genoemd waarop hun kind veranderd was sinds de start van Stoere Schildpadden. Het kind:

- praatte meer over zijn of haar gevoelens (55%);
- praatte meer over veranderingen in het gezin (45%);
- kon makkelijker omgaan met de scheiding (55%);
- vroeg vaker hulp (27%);
- kon beter omgaan met probleemsituaties (36%).

De meeste ouders waren tevreden over het aantal sessies (80%; 20% te weinig sessies) en de duur van de sessies (90%; 10% te kort). Het meest gewaardeerd aan het programma werden de mogelijkheid voor kinderen om met leeftijdsgenootjes te praten, dat de kinderen de situatie beter begrepen, het spelenderwijs leren en de feedback van de trainer. Alle moeders gaven aan de werkbladen van het 'Ik kan een heleboel'-boekje gezien te hebben en hier thuis met hun kind over gepraat te hebben. 80% was hier positief over. Vaders waardeerden vooral de speciale aandacht voor hun kind, de gelegenheid met leeftijdsgenoten te praten en het leren van nieuwe manieren om met gevoelens om te gaan. 67% van de vaders had de werkbladen van het 'Ik kan een heleboel'-boekje gezien en met hun kind besproken. Ze waren hier positief over.

Ouders ontvingen drie nieuwsbrieven over Stoere Schildpadden; één voor de start van de interventie, één na de vijfde sessie en één na afloop van de sessies. Alle moeders hadden de nieuwsbrieven gelezen, en vonden deze nuttig. 40% van de moeders en 67% van de vaders die de vragenlijst invulden had de oudersessie bijgewoond.

De trainer vond het aantal sessies en de duur goed. De trainer vond het werken met de groep prettig en was enthousiast over de materialen. Ze adviseerde wat extra beweeg oefeningen als optioneel toe te voegen. Deze zijn in de huidige versie als tips meegenomen en krijgen extra aandacht in de opleiding. De trainer was er goed in geslaagd om met de programmabeschrijving de verschillende sessiedoelen te behalen.

4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten

Effectonderzoek in Nederland

Onderzoek 1

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. ja
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). ja
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Klein Velderman, M., Cloostermans, A.P.G., & Pannebakker, F.D. (2014). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 4- to 6-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands*. Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences.

b) Onderzoeksdesign

Veranderingsonderzoek, replicatieonderzoek

Nederlandse kinderen werden vergeleken met drie groepen deelnemers aan Amerikaans onderzoek naar de effectiviteit van CODIP bij dezelfde leeftijdsgroep:

- kinderen uit intacte gezinnen;
- kinderen van gescheiden ouders die deelnamen aan CODIP;
- kinderen van gescheiden ouders die niet deelnamen aan CODIP.

Doelen

1. De haalbaarheid testen van de CODIP-module voor kinderen van 4-6 jaar in de Nederlandse context en bij de eindgebruikers.
2. Bepalen van de haalbaarheid van het repliceren van de positieve en gewenste effecten van CODIP zoals bewezen in de Verenigde Staten.

Onderzoeksgroep

In totaal hebben 8 jongens en 9 meisjes meegedaan aan deze studie. De kinderen waren

tussen de 4 en 7 jaar oud (gemiddelde leeftijd 5.7 jaar; $SD=0.7$). Groepsleiders en leerkrachten rapporteerden over alle 17 kinderen. Complete data (voor- en nameting) via moederrapportage was beschikbaar over 11 kinderen en via vaderrapportage over 8 kinderen. Er was grote verscheidenheid in de periode dat ouders uit elkaar waren; dit varieerde van 3 maanden tot meer dan 4 jaar. Bij sommige ouderparen was het partnerschap nog niet officieel ontbonden, zij waren nog in een juridische procesgang verwickeld.

c) Resultaten

De toename na deelname in positief functioneren zoals gerapporteerd door moeders, was niet significant, $p = .18$, $d = 0,43$. Hetzelfde geldt voor vaderrapportages, $p = .17$, $d = 0,54$. Het verschil tussen de voor- en nameting in de Nederlandse groep ($d = 0,43$) was kleiner dan de verbetering die de moeders van CODIP-kinderen uit de VS rapporteerden ($d = 0,61$), maar groter dan bij scheidingskinderen uit de VS die niet aan CODIP meededen ($d = -0,14$) of kinderen uit intacte gezinnen ($d = -0,01$).

Volgens rapportage door de trainers verbeterde het positief functioneren ($p < ,05$, $d = 0,68$) en leken de totale gedragsproblemen te verminderen ($p = ,09$, $d = 0,44$) van de kinderen die deelnamen aan Stoere Schildpadden. Vergeleken met de Amerikaanse CODIP-deelnemers zijn scores op de voormeting in Nederland minder problematisch en op de nameting gelijk met de Amerikaanse kinderen. Ondanks de middelgrote gemiddelde vooruitgang in de huidige studie ($d = 0,61$) was de progressie in Amerika zoals gerapporteerd door de trainer groter ($d = 1,53$).

De door de leerkrachten gerapporteerde gedragsproblemen (gemeten met de SDQ) waren tussen voor- en nameting significant afgenomen, $p = ,01$, $d = 0,67$.

Effectonderzoek in Nederland naar CODIP-NL voor 6-8 jaar (Dappere Dino's): Onderzoek 2

- Algemene informatie
 - Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. ja
 - Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). ja (NB: 6-8 jarigen)
 - Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
 - Er is een voormeting. ja
 - Er is een nameting. ja
 - Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee
- Publicaties
 - a) Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D., de Wolff, M.S., Pedro-Carroll, J.A., Kuiper, R.M., Vlasblom, E., & Reijneveld, S.A. (2011). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 6- to 8-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands*. Leiden: TNO.

b) Onderzoeksdesign

Veranderingsonderzoek, replicatieonderzoek.

Nederlandse kinderen werden vergeleken met drie groepen deelnemers aan Amerikaans onderzoek naar de effectiviteit van CODIP bij dezelfde leeftijdsgroep:

- kinderen uit intacte gezinnen;
- kinderen van gescheiden ouders die deelnamen aan CODIP;
- kinderen van gescheiden ouders die niet deelnamen aan CODIP.

Doelen

- 1) De haalbaarheid testen van de CODIP-module voor kinderen van 6-8 jaar in de Nederlandse context en bij de eindgebruikers.
- 2) Bepalen van de haalbaarheid van het repliceren van de positieve en gewenste effecten van CODIP zoals bewezen in de Verenigde Staten.

Onderzoeksgroep

In totaal hebben 11 jongens en 12 meisjes meegedaan aan deze studie. De kinderen waren tussen de 5 en 9 jaar oud (gemiddelde leeftijd 7 jaar; $SD=1$). Trainers rapporteerden over alle 23 kinderen (SDQ compleet over voor- en nameting bij 22 kinderen). Complete data (voor- en nameting) via moederrapportage was beschikbaar over 20 kinderen en via vadersrapportage over 13 kinderen. Op de voormeting bleek een groot gedeelte van de ouders depressieve symptomen te hebben. Voor de start van Dappere Dino's scoorden in totaal 18 moeders en 6 vaders boven het CES-D afkappunt van 16. Er was grote verscheidenheid in de periode dat ouders uit elkaar waren; dit varieerde van 4 maanden tot meer dan 6 jaar. Eén ouderpaar woonde ten tijde van het onderzoek nog samen in één huis, zij het niet als partners. Bij sommige ouderparen was het partnerschap nog niet officieel ontbonden, zij waren nog in een juridische procesgang verwickeld.

c) **Resultaten**

Volgens moeders van deelnemende kinderen leek hun probleemgedrag minder te worden tussen de voor- en nameting ($M = -2.25$, $SD = 4.94$, $p = .06$; $d = 0.33$). Ook was er een positieve trend zichtbaar in de rapportage door moeders over het positief functioneren van de kinderen tussen de voor- en nameting. Het functioneren van hun kinderen leek vooruit te zijn gegaan ($d=0.39$); deze verbetering was kleiner dan de verbetering die de moeders van CODIP-kinderen uit de VS rapporteerden, maar groter dan bij kinderen met gescheiden ouders uit de VS die niet aan CODIP meededen of kinderen uit intacte gezinnen.

De deelnemende kinderen vonden bij aanvang van Dappere Dino's dat ze goed aangepast waren (hoge score op de Child Family Adjustment Scale, C-FAS, een schaal waarmee probleemoplossende vaardigheden en gevoelens over het gezin en ouders worden gemeten); na het volgen van Dappere Dino's bleven de kinderen datzelfde gevoel houden. Nederlandse kinderen scoorden daarmee hoger op de voormeting dan kinderen uit de Verenigde Staten (vergeleken met zowel kinderen met als zonder gescheiden ouders). Op de nameting scoorden ze nog steeds hoger dan de Amerikaanse kinderen die CODIP niet gevolgd hadden, ongeacht of ze een scheiding meegemaakt hebben.

Nederlandse kinderen vertoonden dus geen verbetering op de C-FAS-score, maar scoorden ten opzichte van Amerikaanse kinderen hoog. De Nederlandse kinderen gaven in de open vragen aan de groep een veilige plek te vinden om over gevoelens te praten. Ze gaven daarnaast aan dat ze nieuwe vriendjes hadden gemaakt en/of nieuwe manieren hadden geleerd om problemen op te lossen.

Volgens rapportage door de trainers verbeterde het positief functioneren ($d = 1.03$) en

verminderde de totale gedragsproblemen ($M = -4.00$, $SD = 7.41$, $p = .02$) van de kinderen in Dappere Dino's aanzienlijk. 61% van de kinderen liet een duidelijke verbetering zien in algeheel functioneren ($RCI > 1.96$).

Onderzoek 3

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. ja
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). ja (NB: 6-8 jarigen)
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Klein Velderman, M., & Pannebakker, F.D. (2014). *Dappere Dino's: interventieprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders. Eindrapportage Dappere Dino's versie 2.0*. Leiden: TNO.

Klein Velderman, M., Pannebakker, F., Van Vliet, W., & Reijneveld, S. (2018). Prevention of divorce-related problems in Dutch 4- to 8-year-olds: Cultural adaptation and pilot study of the Children of Divorce Intervention Program. *Research on Social Work Practice*, 26.doi: 10.1177/1049731516644504

b) Onderzoeksdesign

In een pilotonderzoek van zes interventiegroepen ($n = 26$) werd onderzocht of met preventieve groepsinterventie Dappere Dino's kinderen van 6-8 jaar in scheidingssituaties succesvol ondersteund kunnen worden. De impact van de interventie werden geëvalueerd door gesprekken met deelnemende kinderen en vragenlijsten (SDQ, GLEF, PEF) ingevuld door ouders, leerkrachten en trainers. Centraal stond Dappere Dino's 2.0, bestaande uit 12 sessies van 45 minuten onder leiding van een trainer en co-trainer.

c) Resultaten

Kinderen hadden volgens eigen zeggen nieuwe vrienden gemaakt, en geleerd problemen op te lossen en te praten over gevoelens. Ook ouders waren enthousiast. Moeders zagen een positieve reactie bij hun kind en vonden dat hun kind positief veranderd was na Dappere Dino's. Trainers werkten graag met het programma. Bovendien waren verschillen te zien tussen voor- en nameting op positief functioneren van de kinderen (toegenomen; gerapporteerd door trainers ($d = 0,61$) en door moeders ($d = 0,50$)) en op problematiek van de kinderen (emotionele problemen, gedragsproblemen, totale problemen afgenomen; gerapporteerd door trainers ($d = 0,33 - 0,49$), door leerkrachten ($d = 0,21 - 0,41$) en door moeders ($d = 0,50 - 0,76$)).

Onderzoek 4

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. ja
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). ja (NB: 6-8 jarigen)
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D. e.a. (2017). *Preventie van psychosociale problematiek als gevolg van (echt)scheiding: Onderzoek naar de effectiviteit van preventieve groepsinterventie Dappere Dino's voor kinderen van 6-8 jaar*. ZonMw Eindverslag dossier 531005009.

Klein Velderman, M., van Dommelen, P., & Pannebakker, F. (2018). Impact van scheiden op het jonge kind. Welzijn en psychosociaal functioneren van kinderen in scheidingsituaties uit groep 3 en 4 van de basisschool. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 57, 246-260.

Klein Velderman, M., Van Dommelen, P., Pannebakker, F.D., & Reijneveld, S.A. (in prep.). Preventive group training improves children's outcomes after divorce: A Dutch quasi-experimental study. *Submitted for publication*.

Klein Velderman, M., van Harten, L., Pannebakker, F., van Vliet, W., Van Dommelen, P., & Reijneveld, S. (2017, Augustus). *Child Adjustment in Divorced Families: Can We Successfully Intervene with Dutch 6-8Year-Olds?* Poster gepresenteerd tijdens de European Conference on Developmental Psychology (ECDP), Utrecht.

b) Onderzoekdesign

Doel van het onderzoek was om in een quasi-experimentele onderzoekopzet (NTR 6788 (<http://www.trialregister.nl/trialreg/index.asp>) de preventieve Gezonde School-groepsinterventie Dappere Dino's™ voor kinderen van 6 tot 8 jaar oud met gescheiden ouders te evalueren qua effect en proces. De volgende vraagstellingen stonden centraal m.b.t. de effectevaluatie:

- Leidt Dappere Dino's tot een toename van positief functioneren in gezinsverband voor deelnemende 6-8 jarige kinderen in scheidingsituaties in vergelijking met leeftijdsgenoten van gescheiden ouders die niet deelnemen aan de interventie?
- Leidt Dappere Dino's tot een afname van sociaal-emotionele problematiek voor deelnemende 6-8 jarige kinderen in scheidingsituaties in vergelijking met leeftijdsgenoten van gescheiden ouders die niet deelnemen aan de interventie?

De totale steekproefomvang was 253. Er waren drie studiecondities:

- de experimentele groep met 103 kinderen
- de 'scheiding controle' groep met 33 kinderen
- de 'twee-ouder niet-gescheiden' vergelijkingsgroep met 117 kinderen

Primaire uitkomsten waren positief functioneren van de kinderen (gemeten met PEF en GLEF door ouders en trainers) en psychosociale problematiek (gemeten met de SDQ door ouders en trainers). Welzijn (Cantril) van de kinderen betrof een secundaire uitkomstmaat.

c) Resultaten

Vergelijking van de scores voor positief functioneren zoals gerapporteerd door trainers met de GLEF, duiden op een afname van problemen ($d = 0,35$) en een toename van competenties ($d = ,66$) tussen de voor- en nameting in de experimentele groep. Ook totaal positief functioneren van kinderen in de experimentele groep zoals gerapporteerd door trainers met de GLEF was na deelname significant gestegen ($d = ,76$). Kinderen hadden na deelname significante afnames in emotionele problemen ($d = ,32$) gedragsproblemen ($d = 0,32$) en totale problemen ($d = 0,44$). Kinderen in de Dappere Dino's groepen lieten bovendien een significante toename zien van welbevinden na deelname (op basis van moeder-, vader- en trainer-rapportage; $d = 0,75, 0,77$ en $0,73$). Verbeteringen in functioneren van de kinderen werden niet teruggevonden in de vergelijkingsgroepen.

Buitenlandse effectstudies

Onderzoek 5

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. ja

- a)** Pedro-Carroll, J. L. & Alpert-Gillis, L. J. (1997). Preventive Interventions for Children of Divorce: A Developmental Model for 5 and 6 Year Old Children. *The Journal of Primary Prevention*, 18, 5-23.

Pedro-Carroll, J. L., Sutton, S. E., & Wyman, P. A. (1999). A two-year follow-up evaluation of a preventive intervention for young children of divorce. *School Psychology Review*, 28, 467-476.

b) Onderzoekdesign

De effectiviteit van CODIP werd onderzocht bij kinderen van 5 tot 6 jaar. De interventiegroep bestond uit 37 kinderen, de controlegroep van kinderen met gescheiden ouders bestond uit 26 kinderen en een demografisch vergelijkbare groep van kinderen uit intacte gezinnen bestond uit 39 kinderen. De interventie werd in 12 wekelijkse sessies van 45 minuten gegeven.

Ook werd de effectiviteit van CODIP op een follow-up na twee jaar beschreven voor kinderen die deelnamen aan de interventie voor 5 en 6 jarigen (Pedro-Carroll e.a., 1999). Aan de follow-up deden 37 kinderen van de interventiegroep mee, van de

controlegroep met kinderen van gescheiden ouders deden 26 kinderen mee en van de groep van kinderen uit intacte families deden 39 kinderen mee.

c) Resultaten

Volgens de Teacher-Child Rating Scale (T-CRS) die werd ingevuld door leerkrachten nam het probleemgedrag (leerproblemen, angstig/verlegen en impulsief/agressief gedrag) significant af ($d = -.70$), en competenties (sociale competenties en taakoriëntatie) significant toe ($d = .52$). Ook uit de vragenlijsten van groepsleiders, ouders en kinderen, die voor en na de interventie afgenomen werden, verbeterden kinderen in de interventiegroep significant ten opzichte van beide andere groepen.

Tijdens de follow-up bleek dat de gevoelens van kinderen over hun familie, zichzelf en de sociale steun nog steeds significant positiever waren dan kinderen die niet in de interventiegroep zaten ($d = .75$). Ook volgens leerkrachten vertoonden de kinderen uit de interventiegroep na twee jaar significant minder probleemgedrag (leerproblemen, angstig/verlegen en impulsief/agressief gedrag) ($d = -1.57$), en werd er hoger gescoord op sociale competenties en taakoriëntatie ($d = 1.28$). Ook waren zij minder angstig ($d = -1.82$). Volgens ouderrapportage waren kinderen in de interventiegroep significant verbeterd ($d = .78$) en 98% van de ouders vonden dat de interventie goed was voor hun kinderen.

Onderzoek 6

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Alpert-Gillis, L.J., Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E.L. (1989). The Children of Divorce Intervention Program: Development, Implementation, and Evaluation of a Program for Young Urban Children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, 583-589.

b) Onderzoeksdesign

De effectiviteit van CODIP werd getest bij stadskinderen van zeven tot negen jaar. Er waren 52 kinderen die de interventie kregen, zij namen deel aan 16 CODIP sessies. In de controlegroep zaten 52 kinderen van gescheiden ouders en 81 kinderen van intacte families. Er werden vragenlijsten voor en na de interventie afgenomen bij ouders (Parent Evaluation Form), leerkrachten en trainers (Group Leader Evaluation form).

c) Resultaten

Op basis van zelfrapportage werden geen significante verbeteringen gevonden van schoolproblemen en sociale competenties van de kinderen. Er was echter wel een significante verbetering in de interventiegroep op de mate van zelf-gerapporteerde psychosociale aanpassing (CFAS-score; $d = .60$).

Op basis van ouderrapportage werd wel een significante verbetering (probleemoplossende vaardigheden, gevoelens en gedrag) gemeten na de interventie bij de kinderen ($d = .25$). Ook leerkrachtrapportage duidde op verbetering van de sociale competenties en taakoriëntatie van kinderen ($d = .15$). Leerkracht-gerapporteerde problemen (leerproblemen, angstig, verlegen, impulsief en/of agressief gedrag) van kinderen namen niet significant af.

De trainers tenslotte rapporteerden gemiddeld dat de kinderen in de interventiegroep significant verbeterden op perceptie van scheiding, omgang met gevoelens, interpersoonlijk functioneren en probleemoplossende vaardigheden.

Onderzoek 7

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E.L. (1985). The Children of Divorce Intervention Program: An Investigation of the Efficacy of a School-Based Prevention Program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 603-611.

b) Onderzoeksdesign

In dit onderzoek werd de effectiviteit van CODIP gemeten in het verminderen van de negatieve effecten van de scheiding bij kinderen van negen tot twaalf jaar. In de interventiegroep zaten 40 kinderen, 32 kinderen kwamen in de controlegroep. Er werden vragenlijsten afgenomen voor en na de interventie.

c) Resultaten

Leerkrachten rapporteerden dat kinderen in de experimentele groep significant ($d = -.99$) minder probleemgedrag vertoonden in de klas en dat ook de competenties van de kinderen verbeterden ($d = .68$). Volgens ouderrapportage verbeterden de kinderen ook significant ($d = -1.19$) na de interventie. Volgens de groepsleiders hadden kinderen na de interventie minder problemen en meer competenties ($d = .75$). De kinderen in de interventie rapporteerden gemiddeld echter geen significante vooruitgang in hun competenties, hun attitudes en zelfpercepties ($d = .43$), maar zij rapporteerde gemiddeld wel significant minder angst na de interventie ($d = -.36$).

Onderzoek 8

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

a) Pedro-Carroll, J.L., Cowen, E.L., Hightower, A.D. & Guare, J.C. (1986). Preventive intervention with latency-aged children of divorce: A replication study. *American Journal of Community Psychology*, 14, 277-290.

b) OnderzoeksdesignIn deze studie werd de effectiviteit van CODIP onderzocht bij kinderen van 9 tot 12 jaar. Er werd getracht om bevindingen van het onderzoek bij kinderen van dezelfde leeftijd uit 1985 te repliceren. In dit onderzoek werd echter geen gebruik gemaakt van een controlegroep met kinderen van gescheiden ouders. De interventiegroep bestond uit 54 kinderen en een controlegroep bestond uit 78 kinderen uit intacte families. De interventie bestond uit 11 wekelijkse sessies van 1 uur.

c) Resultaten

In vergelijking met de groep kinderen van intacte families, die bij de voor- en nameting min of meer hetzelfde bleven, verbeterden de kinderen in de interventiegroep wel. Zowel volgens leerkrachten, ouders ($d = .73$), groepsleiders en kinderen zelf waren de kinderen na de interventie op een positieve manier veranderd. Kinderen rapporteerden niet op alle metingen een verbetering maar wel op de mate van angst ($d = .79$) en ook op het totaal van alle metingen.

Onderzoek 9

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Pedro-Carroll, J.L., Alpert-Gillis, L.J. & Cowen, E.L. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *The Journal of Primary Prevention, 13*, 115-130.

b) Onderzoeksdesign

Dit onderzoek gaat over de effectiviteit van CODIP bij stadskinderen van 9 tot 12 jaar. Een interventiegroep (57 kinderen), een controlegroep met gescheiden ouders (38 kinderen) en een vergelijkingsgroep van intacte families (93 kinderen) werden met elkaar vergeleken. Kinderen van verschillende culturele achtergronden kregen de interventie.

c) Resultaten

Voor en na de interventie werden vragenlijsten afgenomen. Kinderen in de interventiegroep verbeterden significant op de gevoelens over hun familie, zichzelf en de sociale steun in vergelijking met beide controlegroepen ($d = .46$). De kinderen in de interventiegroep waren ook significant minder angstig ($d = -.18$) en hadden positievere attitudes en zelfpercepties ($d = .47$). Volgens de vragenlijsten van de leerkrachten was er echter geen significante vermindering van problemen of verbetering van competenties bij de kinderen in de interventiegroep. Ouders rapporteerden wel vooruitgang ($d = -.50$) en ook trainers gaven aan dat kinderen uit de interventiegroep een verbetering lieten zien.

5. Samenvatting Werkzame elementen

Hoewel we op basis van onderzoek niet kunnen zeggen welke elementen uit de Stoere Schildpadden (vooral) werkzaam zijn, verwachten we op basis van de theoretische achtergrond van de interventie en op grond van ervaringen van ouders en trainers dat de volgende inhoudelijke en praktische elementen belangrijk zijn:

Inhoudelijke elementen

- Passend bij ontwikkelingsniveau kinderen: in Stoere Schildpadden wordt aangesloten bij universele en scheidingsgerelateerde ontwikkeltaken van het kind.
- Sociale steun:
 - de training wordt uitgevoerd in een veilige, ondersteunende groepsomgeving
 - plannen van sociale steun (Michie e.a., 2011)
 - kinderen ervaren dat ze niet de enige zijn die een scheiding meemaken (lotgenotencontact)
- Aandacht voor emoties en schuldgevoelens: middels technieken die overeenkomstig zijn met psycho-educatie en cognitieve herstructurering uit de cognitieve gedragstherapie wordt gewerkt aan het bespreekbaar maken van gevoelens en het verminderen van misvattingen en onrealistische gedachten over zichzelf, het gezin en de scheiding.
- Stapsgewijs aanleren probleemoplossende vaardigheden om beter om te kunnen gaan met scheidingsgerelateerde gevoelens en sociale problemen:
 - in plaats van de kinderen te leren wát zij moeten denken, leren zij hóe ze kunnen denken wanneer ze een probleem ervaren.
 - bieden van informatie over gevolgen van gedrag, doelen stellen, identificeren van barrières / problemen oplossen, stapsgewijze taken, prompte evaluatie van gedragsdoelen, informatie over en voordoen van hoe je iets kunt doen, oefenen in communicatievaardigheden (Michie e.a., 2011)
 - technieken komen in grote mate overeen met basisoefeningen uit de cognitieve gedragstherapie zoals probleemoplossend denken, zelfinstructietrainingen en de hardop nadenken methode (Foolen & Elling, 2010)
- Versterken van een positieve zelfperceptie: activiteiten uit Dappere Dino's en de interactie met de trainer zijn gericht op het versterken van een positieve perceptie van het kind zelf en zijn of haar gezin. Er is sprake van prompte beloning van inspanningen richting en succes in gedrag (Michie e.a., 2011).

Praktische elementen

- Preventieve training die niet problematiseert
- Training is laagdrempelig aan te bieden op school of in de buurt
- Opleiding beschikbaar voor nieuwe trainers
- Voor gecertificeerde trainers jaarlijks gelegenheid tot intervisie
- Stoere Schildpadden is onderdeel van de Gezonde School

6. Aangehaalde literatuur

- Alpert-Gillis, L. J., Pedro-Carroll, J. L., & Cowen, E. L. (1989). The Children of Divorce Intervention Program: Development, Implementation, and Evaluation of a Program for Young Urban Children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 57*, 583-589.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology, 15*, 355-370.
- Amato, P. R., & James, S. (2010). Divorce in Europe and the United States: Commonalities and differences across nations. *Family Science, 1*, 2-13.
- Amato, P. R. & Sobolewski, J. M. (2001). The Effects of Divorce and Marital Discord on Adult Children's Psychological Well-Being. *American Sociological Review, 66*, 900-921.
- Bakker, I., Bakker, K., van Dijke, A., Terpstra, L. (1997). *O+O=O2, naar een samenhangend beleid van opvoedingsondersteuning en ontwikkelingsstimulering voor ouders en kinderen in risicosituaties*. Utrecht: NIZW.
- Birnbaum, R., & Saini, M. (2012). A qualitative synthesis of children's participation in custody disputes. *Research on Social Work Practice, 22*, 400-409. Doi: 10.1177/1049731512442985
- Boring, J.L., Sandler, I.N., Tein, J.Y., Horan, J., & Vélez, C.E. (2015). Children of divorce—coping with divorce: A randomized control trial of an online prevention program for youth experiencing parental divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, Vol 83(5)*, 999-1005
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019). *Huwelijksontbindingen; door echtscheiding en door overlijden*. Den Haag: CBS. Geraadpleegd op 12 juni 2020, van: <https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/37425ned>
- Cohen, G.J. & the Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health (2002). Helping children and families deal with divorce and separation. *Pediatrics, 110*, 1019-1023.
- Cook, S.W., Mitchell, Z., & Goldin-Meadow, S. (2008). Gesturing makes learning last. *Cognition, 106*, 1047-1058. Doi: 10.1016/j.cognition.2007.04.010
- Dadds, M. R., Atkinson, E., Turner, C., Blums, G. J., & Lendich, B. (1999). Family conflict and child adjustment: Evidence for a cognitive-contextual model of intergenerational transmission. *Journal of Family Psychology, 13*, 194-208.
- Den Hollander, E. (2017). *Parental divorce and children's adjustment: An updated meta-analysis [master thesis]*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Dissing, A.S., Dich, N., Nybo Andersen, A.M., Lund, R., & Rod, N.H. (2017). Parental break-ups and stress: Roles of age & family structure in 44 509 pre-adolescent children. *The European Journal of Public Health, 27*, 829-834. Doi: 10.1093/eurpub/ckx040

- Dubow, E. F., & Tisak, J. (1989). The relation between stressful life events and adjustment in elementary school children: The role of social support and social problem solving skills. *Child Development, 60*, 1412-1423.
- Elam, K.K., Sandler, I., Wolchik, S., Tein, J.Y. (2016). Non-residential father-child involvement, interparental conflict and mental health of children following divorce: A person-focused approach. *Journal of Youth and Adolescence, 45*, 581-593. Doi: 10.1007/s10964-015-0399-5
- Elling, M. (2008). Cognitieve gedragstherapeutische interventies: Denkfouten herstellen helpt bij kinderen met psychische problemen. *Jeugd en Co Kennis, 2*, 8-20.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* 2nd ed. New York: Norton.
- Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V., et al. (1998). Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults. The adverse childhood experiences (ACE) study. *American Journal of Preventive Medicine, 14*(4), 245–258.
- Foolen, N. & Elling, M. (2010). *Wat werkt bij cognitieve gedragstherapie?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Geraadpleegd op 24 april 2012, van <http://www.nji.nl/eCache/DEF/1/22/037.html>
- Furstenberg, F. F. & Cherlin, A. J. (1991). *Divided Families: What Happens to Children When Parents Part*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Grave, J., & Blissett, J. (2004). Is cognitive behavior therapy developmentally appropriate for young children? A critical review of the evidence. *Child Psychology Review, 24*, 399-420.
- Guldner, C. & O'Connor, T. (1991). The ALF group: A model of group therapy with children. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama & Sociometry, 43*(4), 184
- Hoag, M. & Burlingame, G. (1998). Evaluating group treatment for children. *Harvard Mental Health Letter, 15*(5), 6.
- Huber, M., Knottnerus, J.A., Green, L., Horst, H. van der, Jadad, A.R., Kromhout, D., et al. (2011). How should we define health? *BMJ, 343*, 1-3. Doi: 10.1136/bmj.d4163
- Kalter, N. & Schreier, S. (1993). School-based support groups for children of divorce. *Special services in the school, 8*(1), 39-66.
- Klein Velderman, M., Cloostermans, A.P.G., & Pannebakker, F.D. (2014a). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 4- to 6-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands*. Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences.
- Klein Velderman, M., Pannebakker, F. D., de Wolff, M. S., Pedro-Carroll, J. A., Kuiper, R. M., Vlasblom, E., & Reijneveld, S. A. (2011). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 6- to 8-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands*. Leiden: TNO.

- Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. D. (2014). *Dappere Dino's: Interventieprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders. Eindrapportage evaluatie Dappere Dino's versie 2.0*. Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences.
- Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D. e.a. (2017). *Preventie van psychosociale problematiek als gevolg van (echt)scheiding: Onderzoek naar de effectiviteit van preventieve groepsinterventie Dappere Dino's voor kinderen van 6-8 jaar*. ZonMw Eindverslag dossier 531005009.
- Klein Velderman, M., Pannebakker, F., Van Vliet, W., & Reijneveld, S. (2018). Prevention of divorce-related problems in Dutch 4- tot 8-year-olds: Cultural adaptation and pilot study of the Children of Divorce Intervention Program. *Research on Social Work Practice*, 26. doi: 10.1177/1049731516644504
- Klein Velderman, M., van Dommelen, P., & Pannebakker, F. (2018). Impact van scheiden op het jonge kind. Welzijn en psychosociaal functioneren van kinderen in scheidingssituaties uit groep 3 en 4 van de basisschool. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 57, 246-260.
- Klein Velderman, M., Van Dommelen, P., Pannebakker, F.D., & Reijneveld, S.A. (in prep.). Preventive group training improves children's outcomes after divorce: A Dutch quasi-experimental study. *Submitted for publication*.
- Klein Velderman, M., van Harten, L., Pannebakker, F., van Vliet, W., Van Dommelen, P., & Reijneveld, S. (2017, Augustus). *Child Adjustment in Divorced Families: Can We Successfully Intervene with Dutch 6-8Year-Olds?* Poster gepresenteerd tijdens de European Conference on Developmental Psychology (ECDP), Utrecht.
- Krishnakumar, A. & Buehler, C. (2000). Interparental conflict and parenting behaviors: A meta-analytic review. *Family Relations*, 49, 25-44.
- Kuiper, R. M., Dusseldorp, E., & Vogels, A. G. C. (2010). *A first hypothetical estimate of the Dutch burden of disease in relation to negative experiences during childhood*. Leiden/Driebergen: TNO/Augeo Foundation.
- Lemmers, O., Cook, J., Detiger, M., & Van der Houwen, K. (2019). *Scheidingen – en de kinderen dan? 2015-2017*. Den Haag: CBS. Via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/24/beeindigde-relaties-en-minderjarige-kinderen-2015-2017>
- Lengua, L. J., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., & West, S. G. (2000). The additive and interactive effects of parenting and temperament in predicting adjustment problems of children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 232-244.
- Leon, K. (2003). Risk and protective factors in young children's adjustment to parental divorce: A review of the research. *Family Relations*, 52, 258-270.
- Malouff, J. M., Thorsteinsson, E. B., & Schutte, N. S. (2007). The efficacy of problem solving therapy in reducing mental and physical health problems: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 27, 46-57.

Mavilidi, M.F., Okely, A.D., Chandler, P., Cliff, D.P., & Paas, F. (2015). Effects of Integrated Physical Exercises and Gestures on Preschool Children's Foreign Language Vocabulary Learning. *Educational Psychology Review*, 27, 413-426. Doi: 10.1007/s10648-015-9337-z

McDonald, R. & Grych, J. H. (2006). Young children's appraisals of interparental conflict: Measurement and links with adjustment problems. *Journal of Family Psychology*, 20, 88-99.

Mclanahan, S. & Bumpass, L. (1988). Intergenerational Consequences of Family Disruption. *American Journal of Sociology*, 94, 130-152.

Michie, S., Ashford, S., Sniehotta, F.F., Dombrowski, S.U., Bishop, A., & French, D.P. (2011). A refined taxonomy of behavior change techniques to help people change their physical activity and healthy eating behaviours: The CALO-RE taxonomy. *Psychology & Health*, 26, 1479-1498. Doi: <http://dx.doi.org/10.1080/08870446.2010.540664>

O'Mara, A. J., Marsh, H. W., Craven, R. G., & Debus, R. L. (2006). Do Self-Concept Interventions Make a Difference? A Synergistic Blend of Construct Validation and Meta-Analysis. *Educational Psychologist*, 41, 181 - 206.

Peer, C. van (red). (2007). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies.

Pedro-Carroll, J. L. (2005). Fostering resilience in the aftermath of divorce: The Role of Evidence-Based Programs for Children. *Family Court Review*, 43, 52-64.

Pedro-Carroll, J. L. (2010). *Putting children first, proven parenting strategies for helping children thrive through divorce*. London: Penguin Group.

Pedro-Carroll, J. L. (2017). *Kinderen op de eerste plaats: Bewezen werkzame opvoedstrategieën bij scheiding*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.

Pedro-Carroll, J. L. & Alpert-Gillis, L. J. (1997). Preventive Interventions for Children of Divorce: A Developmental Model for 5 and 6 Year Old Children. *The Journal of Primary Prevention*, 18, 5-23.

Pedro-Carroll, J. L., Alpert-Gillis, L. J., & Cowen, E. L. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *The Journal of Primary Prevention*, 13, 115-130.

Pedro-Carroll, J. L. & Cowen, E. L. (1985). The Children of Divorce Intervention Program: An Investigation of the Efficacy of a School-Based Prevention Program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 603-611.

Pedro-Carroll, J. L., Cowen, E. L., Hightower, A. D., & Guare, J. C. (1986). Preventive intervention with latency-aged children of divorce: A replication study. *American Journal of Community Psychology*, 14, 277-290.

Pedro-Carroll, J. L. & Jones, S. H. (2005). A preventive play intervention to foster children's resilience in the aftermath of divorce. In L.A.Reddy, T. M. Files-Hall, & C. E.

Schaefer (Eds.), *Empirically based play interventions for children*. (pp. 51-78). Washington, D.C.: American Psychological Association.

Pedro-Carroll, J., & Klein Velderman, M. (2015). Extending the global reach of a play-based intervention for children dealing with separation and divorce. In L. A. Reddy, T. M. Files-Hall, & C. Schaefer (Eds.), *Empirically-based play interventions for children* (2nd ed.) (pp. 35-53). Washington, D.C.: American Psychological Association. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/14730-003>

Pedro-Carroll, J. L., Sutton, S. E., & Wyman, P. A. (1999). A two-year follow-up evaluation of a preventive intervention for young children of divorce. *School Psychology Review, 28*, 467-476.

Peer, C. van (red). (2007). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies.

Pruett, K.D., & Pruett, M.K. (1999). "Only God decides": Young children's perceptions of divorce and the legal system. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 38*, 1544-1550. Doi: 10.1097/00004583-199912000-00016

Sandler, I. N., Tein, J. Y., Mehta, P., Wolchik, S., & Ayers, T. (2000). Coping efficacy and psychological problems of children of divorce. *Child Development, 71*, 1099-1118.

Sandler, I. N., Tein, J. Y., & West, S. G. (1994). Coping, Stress, and the Psychological Symptoms of Children of Divorce - A Cross-Sectional and Longitudinal-Study. *Child Development, 65*, 1744-1763.

Slot, N.W., Spanjaard, H.J.M. (1997). *Competentievergroting in de residentiële jeugdzorg*. Duivendrecht: PI Research BV.

Spurgeon, A., Jackson, C.A., & Beach, J.R. (2001). The Life Events Inventory: Re-scaling based on an occupational sample. *Occupational Medicine, 51*(4), 287-293. doi: 10.1093/occmed/51.4.287.

Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: SWP.

Spruijt, E., & Kormos, H. (2014). *Handboek scheiden en de kinderen: Voor de beroepskracht die met scheidingskinderen te maken heeft* (Tweede ed.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Stallman, H., & Ohan, J. (2016). Parenting style, parental adjustment, and co-parental conflict: Differential predictors of child psychosocial adjustment following divorce. *Behaviour Change, 33*(2), 112-126. doi:10.1017/beh.2016.7

Steenhof, L., & Harmsen, C. (2002). Niet-gehuwde paren vaker uit elkaar. *Echtbrekers. INDEX, 10-december 2002. Thema, 9*.

Stolberg, A. L. & Garrison, K. M. (1985). Evaluating A Primary Prevention Program for Children of Divorce. *American Journal of Community Psychology, 13*, 111-124.

Sun, Y. M. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 697-713.

Swartz-den Hollander, E., Valk, I.E., van der, Branje, S., & Deković, M. (in prep.) Parental divorce and children's adjustment: An updated meta-analysis. *Manuscript in voorbereiding*.

Toet, T & Van Pelt, C. (2012). *De prinses die droomde van aardbeien*. Zeewolde: ABC Uitgeverij.

TNO (2020). *Groepsprogramma voor kinderen (4-6 jaar) van gescheiden ouders: De Stoere Schildpadden* [Factsheet: geupdate versie]. Leiden: TNO Child Health.

Van Dijk, R., Van der Valk, I.E., Deković, M., & Branje, S.J.T. (2020). A meta-analysis on interparental conflict, parenting, and child adjustment in divorced families: Examining mediation using meta-analytic structural equation models. *Clinical Psychology Review*, 79, Doi: <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2020.101861>

Van der Valk, I. & Spruijt, A. P. (2004). De gevolgen van echtscheiding voor kinderen. In A. Vyt, M. A. G. van Aken, J. D. Bosch, R. J. van der Gaag, & A. J. J. M. Ruijsenaars (Eds.), *Jaarboek Ontwikkelingspsychologie, Orthopedagogiek & Kinderpsychiatrie 6* (pp. 324-343). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Vink, R.M. Van Dommelen, P., Van der Pal, S., Eekhout, I., Pannebakker, F.D., Klein Velderman, M., e.a. (2019). Self-reported adverse childhood experiences and quality of life among children in the two last grades of Dutch elementary education. *Child Abuse and Neglect*, 95. Doi: 10.1016/j.chiabu.2019.104051

Visser, M., Finkenauer, C., Schoemaker, K., Kluwer, E., Van der Rijken, R., van Lawick, J., e.a. (2017). I'll never forgive you: High conflict divorce, social network, and co-parenting conflicts. *Journal of Child and Family Studies*, 26, 3055-3066. Doi: 10.1007/s10826-017-0821-6

Wallerstein, J.S. (1983). Children of divorce: The psychological tasks of childhood. *American Journal of Orthopsychiatry*, 53, 230-243.

Wauterickx, N., Gouwy, A., & Bracke, P. (2006). Parental Divorce and Depression: Long-Term Effects on Adult Children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45, 43-68.

Wolchik, S.A., Mahrer, N.E., Tein, J.Y., & Sandler, I.N. (2015). Moderators and mediators of treatments for youth in divorced or separated families. In M. Maric, P.J.M. Prins, & T.H. Ollendick (Red.), *Moderators and mediators of youth treatment outcomes* (pp. 267-293). New York: Oxford University Press.

Wolchik, S. A., Tein, J. Y., Sandler, I. N., & Doyle, K. W. (2002). Fear of abandonment as a mediator of the relations between divorce stressors and mother-child relationship quality and children's adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30, 401-418.

Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J. Y., Coatsworth, D., Lengua, L. e.a. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 843-856.

Zeijl, E., Crone, M., Wiefferink, K., Keuzenkamp, S. & Reijneveld, M. (2005). *Kinderen in Nederland*. Leiden: SCP/TNO.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (Nji), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Kenniscentrum Sport & Bewegen, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

Nederlands
Centrum
Jeugdgezondheid

Rijksinstituut voor Volksgezondheid
en Milieu
Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

